मौर्यकालीन इतिहासाचे पुनर्लेखन व समालोचन...

डॉ.एस. आर. कट्टीमनी

[एम.ए., बी.एड., नेट, सेट, पीएच.डी. (इतिहास), बीजेएमएस., एम.बी.ए.,

एम. ए. (इंग्रजी), डिप्लोमा इन स्कूल मॅनेजमेंट]

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)

ISBN- 978-93-341-6541-8

मौर्यकालीन इतिहासाचे पुनर्लेखन व समालोचन...

(E-Book)

डॉ. एस. आर. कट्टीमनी

[एम.ए., बी.एड., नेट, सेट, पीएच.डी.(इतिहास), बी.जे.एम.एस., एम.बी.ए.,

एम.ए.(इंग्रजी), डिप्लोमा इन स्कूल मॅनेजमेंट]

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)

सिद्धार्थ प्रकाशन, कोल्हापूर...

ISBN – 978-93-341-6541-8

प्रकाशक :

सिद्धार्थ प्रकाशन, कोल्हापूर

29/4 , साने गुरुजी गृह रचना वसाहत ,

प्रज्ञापुरी रुईकर कॉलनी,

कोल्हापूर .416005

भ्रमणध्वनी : 9860090689

siddharthkattimani@gmail.com

© डॉ. एस. आर. कट्टीमनी

(E-Book) नोव्हेंबर, 2024

अक्षरजुळणी :

सुपर ऑफसेट, कोल्हापूर.

किंमत: ₹ 250 /-

मौर्यकालीन इतिहासाचे पुनर्लेखन व समालोचन...

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	घटकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
	ग्रंथासंबंधी थोडेसे	१
	ऋणनिर्देश	२
१.	मौर्य कालीन मौर्यकालीन ऐतिहासिकतेच्या पुनर्लेखनाचे महत्त्व	३
२.	मौर्यकालीन इतिहासाची लिखित साधने	९
३.	मौर्यकालीन इतिहासाची पुरातत्वीय साधने	१५
४.	मौर्यपूर्वकालीन राजकीय घडामोडी	२४
५.	मौर्यकालीन राजकीय घडामोडी	३२
६.	मौर्यकालीन प्रशासन व्यवस्था	४३
७.	मौर्यकालीन समाजजीवन	५२
८.	मौर्यकालीन व्यापार, वाणिज्य व आर्थिक जीवन	६०
९.	मौर्य साम्राज्याच्या ऱ्हासाची कारणे	६७
१०.	मौर्यकालीन ऐतिहासिकतेचे पुनर्लेखन व समालोचन	७०
	संदर्भसाधने	७२
	परिशिष्टे	७३

ग्रंथासंबंधी थोडेसे ...

इतिहासाचा जनक मानलेल्या हिरोडोटसच्या मते, इतिहास म्हणजे भूतकाळात घडून गेलेल्या मनोरंजक व संस्मरणीय घटनांचा अभ्यास होय. माझ्या मते, "इतिहास म्हणजे घटनेमागील कारणे, घटनेचे स्वरूप व घटनेचे परिणाम अभ्यासणे म्हणजे इतिहास होय."

हे पुस्तक लिहिण्याची प्रेरणा मला प्राचीन भारताचा इतिहास या विषयाच्या अनेक वर्षांच्या अध्यापन आणि संशोधनातून मिळाली. विद्यार्थ्यांना मौर्यकाळ शिकवताना मला नेहमी जाणवायचे की आपण या महान कालखंडाला न्याय देत नाही आहोत. आपण सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य, बिंदुसार आणि सम्राट अशोक या नावांच्या मागे लपलेल्या माणसांना विसरतो. आपण साम्राज्याच्या वैभवात इतके गुंतून जातो की त्या काळातील सामान्य माणसाचे जीवन, त्याचे सुख-दुःख, आशा-निराशा यांकडे दुर्लक्ष करतो. वंचीतांच्या इतिहासाच्या सिद्धांतानुसार, मोठ्या ऐतिहासिक घटनेच्या पाठीमागेसुद्धा अगदी सामान्य घटकाचा सुद्धा महत्वपूर्ण योगदान असतो.

प्रचलित ऐतिहासिक पद्धतीशास्त्र व विविध दृष्टिकोनांचा अभ्यास करून मानवी दृष्टिकोनातून ह्या संदर्भ ग्रंथाचे लिखाण केले गेले आहे. या पुस्तकात मी पारंपरिक इतिहासलेखनाच्या चौकटीतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न केला आहे. मौर्यकाळ हा भारतीय इतिहासाचा एक सुवर्णकाळ होता, यात शंका नाही. पण तो काळ त्याच्या समस्या, संघर्ष आणि विरोधाभासांसह होता. या सर्व बाबींचा प्रामाणिक अभ्यास करूनच आपण त्या काळाचे खरे स्वरूप समजू शकतो. मला आशा आहे की, सदरचे संदर्भ ग्रंथ हे पुस्तक मौर्यकालीन इतिहासाच्या अभ्यासासाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन ठरेल व नवीन संशोधनासाठी प्रेरणा देण्याचे काम करेल.

त्या काळाच्या संदर्भात त्या काळाला समजून घेण्याचा प्रयत्न करा. आशा आहे की, हे पुस्तक तुम्हाला मौर्यकालाच्या वैभवशाली इतिहासाची एक नवी ओळख करून देईल. तुमच्या प्रतिक्रिया आणि सूचनांची मी आतुरतेने वाट पाहत आहे.

डॉ. एस. आर. कट्टीमनी

कोल्हापूर

ऋणनिर्देश...

आज २१ व्या शतकात उभे राहून जेव्हा आपण मौर्यकालाकडे पाहतो, तेव्हा अनेक समांतरता दिसून येते. जागतिकीकरण, सांस्कृतिक एकात्मता, धार्मिक सहिष्णुता, पर्यावरण संवर्धन या सर्व आधुनिक चिंता त्या काळातही कमी-अधिक प्रमाणात अस्तित्वात होत्या. अशोकाचा 'धम्म' आणि आजच्या मानवाधिकारांच्या संकल्पनेत साम्य आहे का? मौर्यकालीन व्यापार व व्यापारी संघटना आणि आजचे जागतिक बाजारपेठ यांच्यात काय समानता आहे? या प्रश्नांचा विचार करणेही रंजक ठरले आहे.

मौर्य साम्राज्याच्या पतनाची कारणे समजून घेणे आजच्या काळातही महत्त्वाचे आहे. अति-केंद्रीकरण, आर्थिक ताण, प्रादेशिक असंतोष, धार्मिक कट्टरता ही सर्व कारणे आजच्या राष्ट्र-राज्यांसाठीही धोक्याची घंटा आहेत. इतिहासातून धडा घेऊन भविष्याचे नियोजन कसे करावे, याचे मौर्यकाळ एक उत्तम उदाहरण आहे. या संदर्भ ग्रंथातून मी केवळ ऐतिहासिक तथ्यांचे सखोल वर्णन करण्याचा प्रयत्न करणार आहे. मौर्यकालीन इतिहासाचे पुनर्लेखन आणि समालोचन या ग्रंथाद्वारे मी मौर्यकाळाच्या विविध दुर्लक्षित पैलूंची ओळख करून देणार आहे.

प्रस्तुत संदर्भग्रंथाचे लेखन करताना मला विवेकानंद कॉलेजचे प्राचार्य मा. डॉ. आर. आर. कुंभार सरांचे खूप मोलाचे सहकार्य लाभले. विवेकानंद कॉलेजच्या ग्रंथालयातील श्री. राजू साळुंखे यांच्या सहकार्यामुळे ग्रंथ लेखनाचे कार्य व्यवस्थित होऊ शकले. महाविद्यालयाच्या अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्षाच्या प्रमुख डॉ. श्रुती जोशी मॅडम यांच्या मार्गदर्शन व प्रोत्साहनामुळेच संदर्भ ग्रंथ लिखाणाचे कार्य साध्य होऊ शकले. अक्षर जुळवणीचे काम सुपर ऑफसेटचे श्री. विजय बिराजदार यांनी पूर्ण केले. महाविद्यालयातील बिव्होक विभागाचे विभागप्रमुख श्री. राहुल इंगवले सरांनी पुस्तकांच्या छपाईचे काम पूर्ण केले. या सर्वांनी केलेल्या प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष मदतीमुळेच ग्रंथ लेखनाचे कार्य पूर्ण होऊ शकले या सर्वांचा मी आभारी आहे.

श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेचे कुटुंबप्रमुख व आमचे आधारस्तंभ आदरणीय कार्याध्यक्ष माननीय प्राचार्य अभयकुमार साळुंखे, सेक्रेटरी माननीय प्राचार्य सौ. शुभांगी गावडे, मुख्य कार्यकारी अधिकारी श्री. कौस्तुभ गावडे यांच्या प्रेरणेमुळे व सहकार्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथ लेखनाचे कार्य पूर्ण झाले.

माझ्या शैक्षणिक संदर्भ ग्रंथातील हे सहावे व ऑनलाईन पुष्प गुंफताना मला खूप आनंद होत आहे. उपरोक्त सर्व सहकाऱ्यांच्या व वरिष्ठ मान्यवरांच्या ऋणामध्ये कायमचे असण्यात मी धन्यता मानतो.

माझी आई जगदेवी, वडील राजकुमार, पत्नी सौ. दीपा, चि. अथर्व व चि. आदित्य या सर्वांच्या शुभेच्छा ह्या ग्रंथाच्या लेखनासाठी प्रेरणा असल्याने ह्या सर्व कुटुंबीयांचे मी मनोनित ऋणी राहीन.

या पुस्तकाच्या लेखनात मला अनेकांचे सहकार्य मिळाले. माझे गुरू प्रा. डॉ. मनोज कसबे यांनी मला इतिहासाकडे नव्या दृष्टीने पाहायला शिकवले. माझे विद्यार्थी, ज्यांच्या जिज्ञासू प्रश्नांनी मला नेहमी विचार करायला भाग पाडले, त्यांचेही मी ऋणी आहे.

डॉ. एस. आर. कट्टीमनी

नोव्हेंबर २०२४

प्रकरण १. मौर्य कालीन मौर्यकालीन ऐतिहासिकतेच्या पुनर्लेखनाचे महत्त्व

प्रस्तावना:

भारतीय इतिहासाच्या विशाल पटावर जर एखादा काळखंड सर्वाधिक चर्चेचा, अभ्यासाचा आणि पुनर्विचाराचा विषय ठरला असेल, तर तो निःसंशयपणे मौर्यकाळ आहे. इसवी सन पूर्व चौथ्या शतकापासून दुसऱ्या शतकापर्यंतचा हा कालखंड केवळ राजकीय दृष्ट्या महत्त्वाचा नाही, तर सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्याही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. चंद्रगुप्त मौर्याने स्थापन केलेले आणि सम्राट अशोकाने वैभवाच्या शिखरावर नेलेले हे साम्राज्य भारतीय उपखंडातील पहिले खऱ्या अर्थाने 'अखिल भारतीय' साम्राज्य मानले जाते.

मी जेव्हा पहिल्यांदा मौर्यकालीन इतिहासाचा अभ्यास करायला सुरुवात केली, तेव्हा मला जाणवले की या काळाबद्दल आपल्याकडे जी माहिती उपलब्ध आहे, ती अनेक स्तरांवर गुंतागुंतीची आहे. एकीकडे कौटिल्याचे अर्थशास्त्र, मेगस्थिनीजची इंडिका, अशोकाचे शिलालेख, बौद्ध आणि जैन साहित्य यांसारखे समकालीन किंवा जवळपास समकालीन स्रोत आहेत, तर दुसरीकडे पुराणे, दिव्यावदान, महावंश यांसारखे नंतरचे साहित्यिक स्रोत आहेत. या सर्व स्रोतांमधून जो इतिहास आपल्यासमोर येतो, तो अनेकदा परस्परविरोधी, अपूर्ण आणि पूर्वग्रहदूषित असतो.

मौर्यकालीन इतिहासाचे महत्त्व:

भारतीय इतिहासात मौर्य साम्राज्याचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. याचे कारण केवळ त्याची भौगोलिक व्याप्ती नाही, तर त्या काळात झालेले मूलभूत बदल आहेत. चंद्रगुप्त मौर्याने जेव्हा मगधाच्या सिंहासनावर आरूढ होऊन नंद वंशाचा अंत केला, तेव्हा भारतीय राजकारणात एका नव्या युगाची सुरुवात झाली. त्याने केवळ उत्तर भारतातच नव्हे, तर दक्षिण भारतातील काही भागांवरही आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. पश्चिमेकडे सेल्युकस निकेटरशी झालेल्या संघर्षानंतर आणि त्यानंतरच्या तहानंतर, आज अफगाणिस्तान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रदेशाचाही समावेश मौर्य साम्राज्यात झाला.

पण मौर्य साम्राज्याचे खरे महत्त्व त्याच्या प्रशासकीय यंत्रणेत आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात वर्णन केलेली राज्यव्यवस्था, करप्रणाली, न्यायव्यवस्था, गुप्तचर यंत्रणा यांची सविस्तर माहिती आपल्याला मिळते. ही

व्यवस्था किती प्रत्यक्षात अमलात आली, याबद्दल मतभेद असले तरी, एक सुसंघटित प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण करण्याचा प्रयत्न निश्चितच झाला होता.

बिंदुसाराच्या काळात साम्राज्याची स्थिरता राखली गेली आणि अशोकाच्या काळात ते अभूतपूर्व उंचीवर पोहोचले. कलिंग युद्धानंतर अशोकाने स्वीकारलेला 'धम्म' हा केवळ धार्मिक संकल्पना नव्हती, तर एक सामाजिक-नैतिक व्यवस्था होती. त्याने आपल्या शिलालेखांद्वारे या धम्माचा प्रसार केला आणि 'सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय' या तत्त्वावर आधारित राज्यकारभार चालवण्याचा प्रयत्न केला.

मौर्य इतिहासाची पारंपरिक मांडणी व त्यातील उणिवा:

मौर्यकालीन इतिहासाची पारंपरिक मांडणी मुख्यत्वे राजवंशीय इतिहासावर केंद्रित राहिली आहे. ब्रिटिश काळातील इतिहासकार व्हिन्सेंट स्मिथ यांनी, मौर्य साम्राज्याला एक निरंकुश राज्यव्यवस्था म्हणून चित्रित केले. त्यांच्या मते, चंद्रगुप्त आणि अशोक हे सर्वसत्ताधीश राजे होते आणि त्यांची सत्ता केंद्रीभूत होती. या दृष्टिकोनावर नंतरच्या काळात अनेक भारतीय इतिहासकारांनी टीका केली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय इतिहासकारांनी मौर्यकालाकडे नव्या दृष्टीने पाहण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. रामशरण शर्मा, रोमिला थापर, डी. एन. झा यांसारख्या इतिहासकारांनी सामाजिक-आर्थिक दृष्टिकोनातून या काळाचा अभ्यास केला. त्यांनी केवळ राजे आणि त्यांच्या कारकिर्दीवरच लक्ष केंद्रित न करता, त्या काळातील समाजरचना, आर्थिक व्यवस्था, व्यापार, शहरीकरण या बाबींवर प्रकाश टाकला.

तरीही, या सर्व अभ्यासांमध्ये काही मूलभूत उणिवा राहिल्या आहेत. उदाहरणार्थ, मौर्यकालीन समाजातील स्त्रियांची स्थिती, दलित-वंचित वर्गांचे जीवन, प्रादेशिक विविधता, पर्यावरणीय घटक यांकडे पुरेसे लक्ष दिले गेले नाही. तसेच, मौर्य साम्राज्याच्या पतनाची कारणे, त्यानंतरच्या काळातील राजकीय विखंडन याबाबतही अनेक प्रश्न अनुत्तरित आहेत.

मौर्यकालीन ऐतिहासिकतेच्या पुनर्लेखनाची गरज:

इतिहास हा कधीच स्थिर नसतो. प्रत्येक पिढी आपल्या काळाच्या संदर्भात, आपल्या प्रश्नांच्या आणि चिंतांच्या प्रकाशात भूतकाळाकडे पाहते. मौर्यकालीन इतिहासाच्या बाबतीतही असेच घडले आहे. गेल्या काही

दशकांत नवीन पुरातत्त्वीय शोध, शिलालेखांचे नवीन वाचन, तुलनात्मक अभ्यासाच्या नवीन पद्धती यांमुळे या काळाबद्दलच्या आपल्या समजुतींमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत.

उदाहरणार्थ, अशोकाच्या धम्माबद्दल पूर्वी असा समज होता की तो बौद्ध धर्माचाच एक प्रकार आहे. पण अलीकडील अभ्यासांनी दाखवून दिले आहे की अशोकाचा धम्म हा बौद्ध धर्मापेक्षा व्यापक होता. त्यात विविध धार्मिक आणि तात्त्विक परंपरांचे घटक समाविष्ट होते. तसेच, धम्माचा प्रचार करताना अशोकाने वापरलेली भाषा, प्रतीके आणि माध्यमे यांचाही सखोल अभ्यास झाला आहे.

चंद्रगुप्त मौर्याच्या सत्तारोहणाबद्दलही नवीन दृष्टिकोन मांडले जात आहेत. पारंपरिक मतानुसार, चाणक्याच्या मदतीने चंद्रगुप्ताने नंद वंशाचा पाडाव केला. पण काही इतिहासकारांनी या कथेतील पौराणिक घटकांकडे लक्ष वेधले आहे आणि चंद्रगुप्ताच्या उदयामागील वास्तविक राजकीय-सामाजिक परिस्थितीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मौर्यकालीन अर्थव्यवस्थेबद्दलही नवीन माहिती उपलब्ध झाली आहे. पुरातत्त्वीय उत्खननांमधून मिळालेल्या पुराव्यांवरून, या काळातील व्यापार मार्ग, नाणेपद्धती, शहरी केंद्रे, कृषी उत्पादन यांबद्दल अधिक स्पष्ट पुरावे प्राप्त होत आहेत. त्यातून मौर्यकालीन सांस्कृतिक एकात्मतेचे संकेत मिळतात.

समालोचनाची दिशा आणि आधार:

'समालोचन' म्हणजे केवळ टीका करणे नव्हे, तर सर्व उपलब्ध पुराव्यांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करून संतुलित निष्कर्षापर्यंत पोहोचणे. मौर्यकालीन इतिहासाच्या समालोचनात अनेक पैलूंचा विचार करावा लागतो.

पहिला आणि सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे स्रोतांची विश्वसनीयता. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र हे खरोखरच मौर्यकालीन आहे का? मेगस्थिनीजची इंडिका ही मूळ स्वरूपात आपल्यापर्यंत पोहोचली नसून केवळ नंतरच्या लेखकांच्या अवतरणांमधूनच ती उपलब्ध आहे. अशोकाचे शिलालेख जरी समकालीन असले तरी ते राज्याचे अधिकृत दस्तऐवज आहेत आणि त्यामुळे त्यांच्यातील माहिती एकांगी असू शकते.

प्रादेशिक विविधता आणि सामाजिक स्तरीकरण:

दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे प्रादेशिक विविधता. मौर्य साम्राज्य भौगोलिकदृष्ट्या अत्यंत विस्तृत होते आणि त्यात विविध संस्कृती, भाषा, परंपरा असलेले प्रदेश समाविष्ट होते. गांधार ते कलिंग, काश्मीर ते कर्नाटक या विस्तृत

भूभागावर एकसंध प्रशासन कसे चालवले जात असे? प्रत्येक प्रदेशाची स्थानिक वैशिष्ट्ये कशी जपली जात असत? या प्रश्नांची उत्तरे शोधताना आपल्याला मौर्य प्रशासनाच्या लवचिकतेचे दर्शन घडते.

माझ्या अभ्यासादरम्यान मला एक गोष्ट विशेष जाणवली - मौर्यकालीन समाजरचनेचा अभ्यास करताना आपण अनेकदा वर्णव्यवस्थेच्या कठोर चौकटीत अडकतो. पण वास्तविकता कदाचित अधिक गुंतागुंतीची होती. अर्थशास्त्रात वर्णन केलेली समाजरचना आणि अशोकाच्या शिलालेखांमधील संदर्भ यांच्यात काही विसंगती दिसून येते. विशेषतः, शूद्र आणि अस्पृश्य वर्गांच्या स्थितीबाबत, स्त्रियांच्या हक्कांबाबत, व्यापारी वर्गाच्या उदयाबाबत अनेक प्रश्न अनुत्तरित आहेत.

बौद्ध आणि जैन साहित्यातील संदर्भ तपासले असता, मौर्यकालीन समाजात धार्मिक सहिष्णुता असल्याचे दिसून येते. अशोकाने सर्व धर्मांचा आदर करण्याचा संदेश दिला. पण या सहिष्णुतेच्या मागे काय राजकीय डावपेच होते का? धर्मनिरपेक्षतेची ही आधुनिक संकल्पना त्या काळी लागू करणे किती योग्य आहे? या प्रश्नांवर विचार करणे आवश्यक आहे.

अभ्यासाचे नवे दृष्टीकोन:

मौर्यकालीन इतिहासाच्या पुनर्लेखनात अनेक नवीन दृष्टिकोन आणि पद्धती वापरल्या जात आहेत. पर्यावरणीय इतिहास या नव्या शाखेने मौर्यकालीन कृषी, वनसंपदा, जलव्यवस्थापन यांवर नवीन प्रकाश टाकला आहे. हवामान बदल, नैसर्गिक आपत्ती यांचा त्या काळातील समाज आणि अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम झाला असावा, याचाही अभ्यास सध्या केला जात आहे.

लिंगभावाच्या दृष्टीने (Gender perspective) मौर्यकालाकडे पाहिल्यास अनेक नवीन प्रश्न उपस्थित होतात. अर्थशास्त्रात गणिका, कुंभारकाम व सुतकाम करणाऱ्या स्त्रिया अशा स्त्रियांच्या विविध व्यवसायांचे वर्णन केले आहे. पण या स्त्रियांचे वास्तविक जीवन कसे होते? त्यांना कोणते अधिकार होते? घरगुती हिंसा, विधवा पुनर्विवाह, स्त्री-शिक्षण, गुलामगिरी, चालीरीती व रूढीपरंपरा या बाबतीत त्या काळची स्थिती काय होती? अशा अनेक प्रश्नांवर नव्याने भाष्य करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

तंत्रज्ञान आणि विज्ञान या दृष्टीनेही मौर्यकाळ महत्त्वाचा आहे. लोहाच्या वापरात झालेली प्रगती, स्थापत्यकलेतील नवीन तंत्रे, वैद्यकशास्त्रातील विकास, खगोलशास्त्रीय निरीक्षणे या सर्व बाबींचा अभ्यास

आवश्यक आहे. अशोकाचे स्तंभ उभारण्यासाठी लागणारे अभियांत्रिकी कौशल्य, त्या काळातील रस्ते आणि जलवाहिन्या यांचे नियोजन या सर्व गोष्टी त्या काळातील तांत्रिक प्रगतीची साक्ष देत आजही उभे आहेत.

प्रकरण २ : मौर्यकालीन इतिहासाची लिखित साधने

प्रस्तावना:

भारतीय प्राचीन इतिहासाच्या अभ्यासात मौर्यकाळ हा एक मूलगामी आणि समजून घेण्यास जटिल असा कालखंड आहे. या राजसत्ता-केंद्रित काळाचा इतिहास कसा आणि कुठल्या साधनांवरून समजावा, हा आधार इतिहासलेखनाचे महत्वपूर्ण भाग आहे. त्यामुळे मौर्यकाळाच्या इतिहासाची जडणघडण ही प्रामुख्याने दुय्यम स्वरूपाच्या, अल्पप्रमाण, विखुरलेल्या लिखित साधनांवर आधारलेली आहे. पुढील काही पौराणिक, धार्मिक, लौकिक, परकीय वांगमय, नाटके, चरित्रग्रंथ, स्मरणगाथांद्वारे मौर्यकालीन सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, नितिमूल्य, राजकीय माहितीचे अवलोकन होण्यास मदत करतात.

१. पुराणे:

पुराण या शब्दाचा अर्थ प्राचीन किंवा जुना, पुराणा असा आहे. प्राचीन कथांचे संकलन या ग्रंथात असल्याने या ग्रंथांना 'पुराण' असे म्हटले गेले . पुराण म्हणजे पुरातन आख्यान होय . पुराणांचा संग्रह करता लोमहर्ष ऋषी व त्यांचा पुत्र उग्रश्रवा हे होत. वैदिक साहित्यात पुराणाचा संबंध इतिहासाशी जोडला आहे . पुराणांचा रचना काळ निश्चित करता आला नसला तरी विभिन्न अंतरंग व बाह्य प्रमाणांच्या आधारावर त्यांची रचना इ.सन पूर्व ६०० ते इ. स. ५०० या काळात झाली असावी असे निश्चित सांगता येते. पुराणांची संख्या १८ असून उपपुराणेही १८ आहेत. पुराणांमध्ये आचार , आश्रमधर्म, ब्राह्मणांची कर्तव्ये, दान, गोत्र, कर्मविपाक, नीती , संस्कार, प्रायश्चित, स्त्रीधर्म , वर्णधर्म, विवाह व व्यवहार यासारख्या अनेक विषयांवर सविस्तरपणे चर्चा केली आहे .

पुराणे ही इतिहासाची महत्त्वाची वाङमयीनयीन साधने आहेत. ऐतिहासिक दृष्ट्या मत्स्य , वायु , विष्णू ,ब्रह्मांड व भागवत ही पुराणे महत्त्वाची आहेत . पुराणांची रचना केव्हा झाली याबाबत मतभेद असले तरी प्रत्येक पुराणांचा कालखंड वेगळा आहे हे निश्चित आहे. भारताच्या इतिहासाची प्रारंभिक राजकीय माहिती आपणास पुराणांवरून मिळते .अनेक राजवंशाची क्रमवार माहिती पुराणांमध्ये सापडते. गरुड, अग्नी व नारद ही पुराणे संस्कृत साहित्यातील कला व शास्त्रे यासंबंधी माहिती देतात .वायू व ब्रह्मांड ही पुराणे कलियुगातील वंशावळीची माहिती देतात. धार्मिक स्थितीची माहितीही पुराणात आढळते .

मौर्य राजांचा उल्लेख विशेषत मत्स्यपुराण, वायुपुराण, ब्रह्मांडपुराण, भागवतपुराण यांत आढळतो. पुराणांतून मौर्य युगाची, विशेषतः राजवंश, वंशपरंपरा, आचारधर्म, राज्यसंस्था, सामाजिक व्यवस्था याबद्दल सखोल नसली तरी काही प्रमाणात माहिती मिळते.

पुराणामधील ऐतिहासिक तपशील हे अंतिम सत्य मानता येत नसले तरी, मौर्य राजांची वंशावळ काही वैशिष्ट्यपूर्ण घटना, सामाजिक, राजकीय व धार्मिक बाबींचे अवलोकन होण्यास मदत मिळते. मौर्य काळासंदर्भात पुराणातील माहितीमध्ये एकवाक्यता नसली तरी पुराणांचे महत्त्व नाकारता येत नाही.

२.धर्मनिरपेक्ष साहित्य:

प्राचीन भारतात धर्मनिरपेक्ष साहित्याचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. प्राचीन काळात विविध प्रकारचे धर्मनिरपेक्ष ग्रंथ तयार झाले .प्राचीन भारताचा इतिहास रेखाटणे किंवा सांगणे हा या साहित्याचा हेतू नव्हता, परंतु अशा साहित्यामधून इतिहास लिहिण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या घटना, गोष्टी आणि प्रसंग वेचून घ्यावे लागतात. धर्मनिरपेक्ष साहित्यातून आपणास प्राचीन भारतातील सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीची माहिती मिळते.

अ. कौटिल्याचे अर्थशास्त्र:

चंद्रगुप्ताचा प्रधानमंत्री कौटिल्य / विष्णुगुप्त / चाणक्य याने मौर्य काळातच अर्थशास्त्र हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला .काही इतिहासकारांच्या मते अर्थशास्त्र मौर्यकाळात लिहिला गेला नाही, याचे खंडन करताना रोमिला थापर यांनी म्हटले की, "अर्थशास्त्र हा ग्रंथ चंद्रगुप्त मौर्य यांचा प्रधानमंत्री कौटिल्य यांनी मौर्य काळातच लिहिला. अर्थशास्त्र आणि अशोकाचे अभिलेख यामधील शब्द प्रयोगांमध्ये समानता दिसून येते." अर्थशास्त्र या ग्रंथावरून मौर्यांचे प्रशासन , सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक परिस्थितीची माहिती होते.

कौटिल्य हा मौर्य प्रशासनातील मंत्री व महान राजनीतिज्ञ होता. तंजावरच्या सरस्वती महालात (तामिळनाडू) येथे डॉ. श्यामाशास्त्रींना अर्थशास्त्राची विश्वसनीय प्रत १९०४ साली उपलब्ध झाली. अर्थशास्त्राचा निर्माता कोण याविषयी विद्वानांत मतभेद आहेत . तथापि, अर्थशास्त्रातील विषय,भाषा, रचना व ग्रंथ कर्त्याची भूमिका लक्षात घेऊन विष्णुगुप्त, चाणक्य व कौटिल्य ही एकाच व्यक्तीची नावे असून मौर्यांचा मंत्री व अर्थशास्त्राचा लेखक होता ही बाब आता बहुमान्य झालेली आहे. ग्रंथकर्त्याचा नामनिर्देश करण्याची प्रथा प्राचीनकाळी फारशी रुढ नसल्याने अर्थशास्त्रात चाणक्याचा उल्लेख येत नाही. सम्राटाचा उल्लेख न करता मौर्यकालीन प्रशासन, विविध राज्य, साम्राज्यविस्तार व जीवनपद्धतीचे असंख्य अस्पष्ट संदर्भ अर्थशास्त्रात आढळतात .या ग्रंथात १५ विभाग १८० प्रकरणे आणि ६००० श्लोक असून रचना संस्कृतमध्ये केलेली आहे . मौर्यकालीन इतिहासाबरोबरच प्राचीन भारतीय राजनीति , धर्मकारण, राजकारण, अर्थकारण व समाजस्थितीचे दर्शन घडवणारा अर्थशास्त्र हा अजोड ग्रंथ आहे. यामध्ये पुढील विविध विषयांबाबतचे कथन केलेले आहे.

सप्तांग सिद्धांत:

अर्थशास्त्रात वर्णिलेला सप्तांग सिद्धांत हा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. राज्याच्या परिपूर्णतेसाठी जे सात घटक आवश्यक आहेत त्यांना सप्तांग असे म्हटले आहे . स्वामी, राष्ट्र , दुर्ग ,बल, कोष, व सुर्हद ही सप्तांगे आहेत . स्वामी म्हणजे राजा , अमात्य म्हणजे मंत्री व अधिकारी, राष्ट्र म्हणजे राज्य व भूप्रदेश, दुर्ग म्हणजे किल्ले व कोष म्हणजे खजिना होय. शेजारी मित्र राष्ट्रांना उद्देशून सुर्हद म्हटले आहे. अशा रीतीने राज्याचे सात घटक वर्णन करून यापैकी एखादा घटक दुर्बल असल्यास तो राज्य विनाशाला कारणीभूत ठरतो असा स्पष्ट इशारा दिलेला आहे. राजा हा राष्ट्राचा सर्वोच्च अधिकारी आहे .तो युद्ध ,कायदा, न्याय, धर्म पारंगत असला पाहिजे. त्याने सीमेपलीकडील राजास शत्रु समजावे. थोडक्यात, राजा हा जनकल्याणकारी, प्रजापालक, तत्पर, जागरूक, मुत्सदी व राष्ट्र रक्षक असावा. एक आदर्श सम्राटाची लक्षणे अर्थशास्त्रात सांगितली आहेत. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा तपशील अर्थशास्त्रात दिलेला आहे.

कठोर शिक्षापद्धतीची माहिती अर्थशास्त्रातून मिळते. शिक्षा संतुलित असाव्यात भयंकर शिक्षा देणारा राजा जुलमी बनतो व कमी शिक्षा देणाऱ्या राजावर लोकांचे दडपण निर्माण होते. म्हणून राजाने गुन्हा व गुन्हेगारीचे स्वरूप लक्षात घेऊन योग्य शिक्षा द्याव्यात. कौटिल्याने गुप्तहेर खात्याला असामान्य महत्त्व दिले होते.

थोडक्यात, कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्र' ग्रंथामध्ये मौर्यकालीन अर्थव्यवस्था, राजप्रशासन, राज्यशास्त्र, सामाजिक व्यवस्था, लष्करी संघटना, करव्यवस्था यावर अत्यंत सूक्ष्म विवेचन आहे. अर्थशास्त्रातून मौर्य कालीन दैनंदिन व्यवहार, प्रशासनाचे तंत्र, युद्धकला, गुप्तहेर व्यवस्था, खजिना आणि समाजधारणेच्या संदर्भातील पुराव्यांची माहिती मिळते.

ब. <u>विशाखादत्ताचे मुद्राराक्षस:</u>

विशाखादत्त याने मुद्राराक्षस या सात अंकी नाटकाची रचना संस्कृत भाषेत केली. विशाखादत्तचा काळ इसवी सनाच्या सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मानला जातो . या नाटकाच्या कथावस्तू चा आधार कूटनीती आहे .नंद वंशाचा नाश करून आर्य चाणक्य व चंद्रगुप्त मौर्याने , मौर्य साम्राज्याची स्थापना कशी केली याचे वर्णन या नाटकात आहे. तसेच मौर्य साम्राज्याचा विकास करण्यासाठी आर्य चाणक्याने नंदांचा स्वामीभक्त मंत्री राक्षस यास कूटनीतीचा वापर करून आपल्याकडे वळवण्याचा प्रयत्न केला. पण राक्षस थोडाही विचलित झाला नाही .

थोडक्यात विशाखादत्ताच्या मुद्राराक्षस या नाटकातून नंद वंशाचा नाश, चाणक्याची कूटनीती, चंद्रगुप्ताची सत्ता-स्थापना, मौर्यकाळातील गुप्तचर संघटना, मंत्रीमंडळ, भिक्षुकांसोबतची संगत, समाजधारा, अशा विविध मुद्यांचे नाट्यमय आणि गंभीर विवेचन आहे. नाटकांत अतिशयोक्ती असली तरी हा तत्कालीन स्थितीचा महत्त्वाचा स्रोत आहे.

क. <u>इतर साहित्यिक साधने:</u>

कश्मीरचा लेखक कल्हण यांनी राजतरंगिणी हा ग्रंथ इ. सनाच्या बाराव्या शतकात लिहिला. या ग्रंथात कश्मीरच्या इतिहासाचे वर्णन केले आहे . हा भारताचा ' पहिला ऐतिहासिक ग्रंथ ' म्हणून ओळखला जातो. तसेच या ग्रंथातून कश्मीर आणि उत्तर भारतातील राजवंशांची वंशावळ, मगध, नंद, मौर्य वंश यासंदर्भातील ऐतिहासिक माहितीचे अवलोकन होण्यास मदत होते.

तसेच सोमदेवच्या कथा सरित्सागर या ग्रंथाच्या विविध कथांतून मौर्यकालीन सामाजिक व राजकीय ऐतिहासिक संदर्भ मिळतात. क्षेमेन्द्राच्या बृहत्कथा मंजरीतूनही मौर्यकालीन राजसंस्था, राजपूत्र, प्रजामंडळ, नीतिशास्त्र इत्यादी बाबींची माहिती मिळते.

परकीय साधने :-

इसवी सन पूर्व सहाव्या शतकापासून भारतीयांचा परकीयांशी संबंध येत गेला. आक्रमण ,व्यापार ,प्रवास, राजनीति , राजदूत ,धर्मप्रसार व धर्माभ्यास अशा विविध माध्यमातून अनेक परकीय भारतात आले .इराणी, ग्रीक-रोमन, चिनी-तिबेटी आणि शक, पल्लव, कुशान ,हुण व इस्लामी लोकांचा भारताची संपर्क आला. या सर्वांनी भारताविषयी बरीच माहिती प्रवास वर्णनाच्या रूपाने लिहून ठेवली .त्यापैकी प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहिलेली व काही ऐकीव माहितीवर आधारलेले हे लिखाण आहे . परकीय इतिहास लेखन पूर्वग्रहरहित व समकालीन असल्याने ते

विश्वसनीय मानता येते .परंतु त्याच बरोबर स्वदेशाचा अहंकार,भाषेचे अज्ञान, धार्मिक प्रेरणा ,संस्कृतीची अनभिज्ञता व केवळ दार्शनिकता अशा अनेक त्रुटी आणि दोष परकीयांच्या लेखनात आहेत. त्या बाजूला सारून चिकित्सक दृष्टीने त्यांची छाननी केल्यास ही साधने जास्त उपयुक्त ठरतात.

यामध्ये हिरोडोटस इतिहासाचा जनक मानला जातो त्याच्या 'हिस्टोरिका' या ग्रंथात भारताबद्दलचे उल्लेख सापडतात. प्राचीन भारताच्या इतिहासाचे आकलन होण्यासाठी परकीय साधनांचे महत्त्व अतातीत आहे. यामध्ये पुढील ग्रंथ महत्त्वाचे ठरतात .

मेगॅस्थेनिसचा इंडिका:-

इंडिका हा मौर्य काळासंबंधी विश्वसनीय माहिती पुरविणारा श्रेष्ठ ग्रंथ आहे .ग्रीक सेनापती सेल्युकस निकेटरचा चंद्रगुप्त मौर्याने पराभव केला आणि सेल्युकसने मेगॅस्थेनिस नावाचा ग्रीक वकील मोर्यांच्या दरबारात ठेवला. तो भारतात पाच वर्षे होता आणि त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलेली माहिती आपल्या इंडिका या ग्रंथात लिहून ठेवली. परंतु मूळ ग्रंथ उपलब्ध नाही स्ट्रेबो व डायोडोरस या ग्रीक लेखकांच्या लिखाणातून इंडिका चे महत्त्वपूर्ण परीच्छेद मिळालेले आहेत. ही माहिती समकालीन असल्याने विश्वसनीय मानता येते. परंतु लेखकाचे भारतीय संस्कृती, धर्म, चालीरीती व भाषेसंबंधी चे ज्ञान अपुरे असल्याने त्यात बरीच माहिती चुकीची दिलेली आहे . तसेच मूळ ग्रंथ उपलब्ध नसल्याने ती ऐकीव आहे. भारतात कमी काळ व ठराविक परिसरात राहिल्याने त्याचे वर्णन विशिष्ट प्रदेशापुरते मर्यादित राहिले. ह्या त्रुटी मान्य करूनही चंद्रगुप्ताच्या काळातील सैन्यव्यवस्था, पाटलीपुत्रा चे प्रशासन, समाजस्थिती आणि राज दरबाराचे केलेले चित्रण उपयुक्त ठरते .

चंद्रगुप्ताच्या दरबाराचे वर्णन:-

मेगॅस्थेनिसने जवळून पाहिलेल्या चंद्रगुप्ताच्या दैनंदिन जीवनाचे व दरबाराचे विस्तृत वर्णन केलेले आहे. राज्याच्या रक्षणासाठी स्त्री अंगरक्षक होत्या .जीविताला धोका असल्याने तो झोपण्याची जागा दररोज बदलत असे .सम्राट हत्तीवर बसून शिकार करी .त्यासाठी तो भव्य मिरवणुकीसह राजधानी बाहेर पडे. त्याचा राजवाडा थाटमाट संपन्न होता .त्यातील स्तंभावर सोन्याचा पत्रा मिळवलेला होता. त्यावर चांदीचे पक्षी कोरलेले होते. राजवाड्यात भव्य इमारती ,सरोवर, उपवने व भोवताली वृक्षराजी होत्या. त्या ठिकाणी सोन्याच्या भांड्यांचा सर्रासपणे वापर चालू होता .नक्षीकाम केलेली टेबल-खुर्च्या दिवाणखान्यात होते .हिरे माणकांनी मढविलेल्या तांब्याच्या भांड्यांचा उपयोग होत असे. राजपरिवार वेलबुट्टी व सोन्याचे जरीकाम केलेली वस्त्रे वापरीत. राजा वेळोवेळी मलमलीचे सुंदर कपडे व दागिने घालून आणि पालखीत बसून प्रजेला दर्शन देत असे. तो हत्ती घोड्यांचा ही उपयोग करी. समाजात शस्त्र, कवायती व बैलांच्या स्पर्धा होत .

पाटलीपुत्र राजधानीचे वर्णन :-

पाटलीपुत्र ही मौर्य साम्राज्याची राजधानी होती. शहर व्यवस्थापनासाठी ३० सदस्यांचे एक मंडळ व सहा उपसमित्या होत्या. उद्योगधंदे ,उत्पादन, मजुरांचे वेतन ,मालाची शुद्धता, मजूर , रक्षण, परदेशी पाहुण्यांची व्यवस्था, जन्म-मृत्यूची नोंद ,खरेदी-विक्री, व्यापार, कर आकारणी, परवाने, वजन- मापे ,सार्वजनिक कामे, मंदिर, बाजार व्यवस्था व धार्मिक कर गोळा करणे ही अनेकविध कामे ६ समित्या करीत. कर चुकविणाऱ्यांना शिक्षा होती .पाटलीपुत्र नगरी गंगा व शोण नदीच्या संगमावर होती. नगर भव्य सुंदर असून भोवताली तटबंदी व खंदक होता.

शहरास ६४ वेशी ५७० बुरूज होते. नगराची लांबी नऊ मैल व रुंदी एक मैल होती. ही तपशीलवार माहिती मेगॅस्थनीसने दिली आहे.

मौर्यकालीन सैन्यव्यवस्था:

चंद्रगुप्त जवळ कार्यक्षम प्रचंड सैन्य होते .लष्कराची व्यवस्था पाहण्यासाठी पाच सदस्यांच्या सहा समित्या होत्या. युद्धकाळात त्या जास्त कार्यरत असत .पायदळ,अश्वदल, रथदळ व हस्तिदळ , रसद पुरवठा व दळणवळण या समित्या बनविलेल्या होत्या . सैन्याला रोख वेतन आणि धनुष्यबाण, तलवार , ढाल व बरची इत्यादी शस्त्रे शासनाकडून दिलेली असत .

मौर्यकालीन समाजजीवन:

मौर्यकालीन समाजजीवनाची प्रदीर्घ माहिती मेगॅस्थेनिसने लिहून ठेवलेली आहे. परंतु त्यात बरीच विसंगती आहे. भारतीय समाजात ७ वर्ग असून ते आपापली कामे वंश परंपरेने करतात .जातीची बंधने कडक असून आंतरजातीय विवाहास मान्यता नाही. समाजात पंडित , शेतकरी ,शिकारी ,व्यापारी ,कारागीर ,सैनिक, गुप्तहेर व अधिकारी हे सात वर्ग आहेत . पंडिता मध्ये संन्याशी व पुरोहित असे दोन प्रकार आहेत. राजा ह्या वर्गाची दरवर्षी सभा बोलवून राष्ट्रीय व सामाजिक प्रश्नांवर त्यांचा सल्ला घेतो. सर्व जमीन राजाच्या मालकीची असून शेतकरी जमीन कसतात आणि राजाला उत्पादनाचा १/४ हिस्सा कर देतात. भटकणाऱ्या धनगर व शिकाऱ्यांचा स्वतंत्र वर्ग असून तो समाज रक्षणाची जबाबदारी सांभाळतो. लोकसंख्येच्या दृष्टीने सैनिकांचा मोठा वर्ग अस्तित्वात असून त्याचा खर्च शासन करते .राज्यात सक्षम गुप्तहेर खाते व हेरांचा स्वतंत्र वर्ग आहे .ते सम्राट व न्यायाधीशाला कटकारस्थानाची माहिती पुरवतात. दरबारी अधिकारी व सल्लागाराची सातवी श्रेणी आहे. त्यातूनच राजा सेनापती , न्यायाधीश, मंत्री व प्रमुख अधिकाऱ्यांची निवड करी. हा वर्ग चारित्र्यवान, कार्यक्षम व कुशाग्र बुद्धीचा आहे .

मेगॅस्थेनिसने भारतीयांच्या स्वभावातील सूक्ष्म छटा स्पष्ट केल्या आहेत .भारतीय लोक मितभाषी, शांत व प्रामाणिक आहेत . चार लक्ष सैन्यातील एका दिवसाच्या चोरीची रक्कम फक्त दोनशे दीनार होती. भारतीयांना लेखन कला माहित नाही .त्यांचा पुनर्जन्मावर विश्वास आहे. काही लोक नदी- समुद्र किनारी राहतात. मात्र बहुसंख्य समाज दगड विटांनी बांधलेल्या नगरात राहतो. ते प्रसंगी मद्यपान करतात .सरळमार्गी असून कोणी चोऱ्या करीत नाही. कमी लोक न्यायालयात जातात .तेथील प्रजाजनाकडे भरपूर संपत्ती असून ती घरात उघड्यावर ठेवतात. ते वेगवेगळे भोजन करतात. त्यांच्यात बहुपत्नीकत्वाची प्रथा आहे. लोक उंची वस्त्रे वापरतात. समाज कर्जबाजारी नाही व साहुकार व्याज घेत नाहीत.

विविध क्षेत्रातील व्यवस्थापन सुसंगत आहे .बाजार, नगरे, कर वसुली ,भूमापन ,नद्या व जलमार्ग इत्यादी कामे करण्यासाठी प्रशासकीय अधिकारी वर्ग आहे . सडक मार्ग बनविणाऱ्याकडून कर घेतले जातात .तक्षशीला ते पाटलीपुत्र एक मोठा रस्ता असून बाजूला अंतर दर्शवणारे स्तंभ आहेत .अशा दोन स्तंभातील अंतर १९४० गज आहे. रस्त्याची पाहणी करण्यासाठी स्वतंत्र अधिकारी आहेत. सोने काढण्याचा उद्योग मोठ्या प्रमाणात चालतो. अशा पद्धतीने तत्कालीन स्थितीचे वर्णन ग्रीक वकील मेगॅस्थेनिस याने केलेले आहे .

थोडक्यात मॅगेस्थेनीसच्या इंडिका या प्रवासवर्णानातून मौर्यकालीन भारतीय समाजरचना, प्रशासन, जीवनशैली, व्यावसायिक, लष्करी आणि धार्मिक स्थिती याविषयी अनेक महत्वपूर्ण निरीक्षण, प्राप्त होतात. इंडिका ग्रंथाची मूळ आवृत्ती आज उपलब्ध नाही; ग्रीक-रोमन इतिहासकारांकडून पुढे आलेल्या विवेचनांतून-तुकड्यांतूनच ह्या साहित्याची माहिती मिळते.

ग्रीक लेखक डायोडोरस, स्ट्रॅबो, एरियन, प्लिनी, जस्टिन या सर्वांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे मौर्यकालीन भारतातील राजसत्तेचे, समाजाचे, व्यापारी स्थितीचे व धर्माचे उल्लेख केले आहेत. यावरून भारतीय आणि पाश्चिमात्य इतिहासकारांकडून केलेल्या तुलनामध्ये स्पष्ट भिन्नता आणि अनेकदा पूर्वग्रह दिसून येतात.

- **बौद्ध साहित्य**

धार्मिक साधनांमध्ये मौर्यकाळ समजून घेण्याच्या दृष्टीने खूप महत्त्वाचे आहेत कारण जातक कथांमधून मुख्यत: गौतम बुद्धांच्या पूर्व जन्माबद्दल माहिती दिली गेलेली आहे. त्याचबरोबर बुद्धकाळातील सामाजिक रूढी चालीरीती, परंपरा व शेती व्यापार याची माहिती देखील दिली गेलेली आहे. सामाजिक, आर्थिक माहिती टिकून होती त्यामुळे बौद्ध साहित्याचा उपयोग, त्रिपीटकांचा उपयोग मौर्यकालीन समाज समजावून घेण्यासाठी होतो असं आपल्याला म्हणता येईल.

- **तिबेटी व चिनी बौद्ध साहित्य**

तिबेटी व चिनी बौद्ध साहित्यामध्ये ‘अशोकवदान’ व ‘दिव्यावदान’ या दोन ग्रंथांमधून मौर्यकाळा विषयीची माहिती मिळते. या साधनांमध्ये अशोकविषयी दंतकथांचा संग्रह असून हा संग्रह भारताबाहेर तिबेट व चीन मध्ये केला गेलेला आहे. तसेच या ग्रंथामधून बिंदुसारची देखील माहिती मिळते. अशोकाने तक्षशिला येथील बंड मोडून काढण्यासाठी आखलेली मोहीम आणि कलिंगच्या युद्धानंतर त्यांने स्वीकारलेला बौद्ध धर्म याविषयी देखील यामधून माहिती मिळते.

- **श्रीलंकाचे बौद्ध साहित्य**

सिलोन साहित्य यामध्ये दीपवंश आणि महावंश या दोन ग्रंथांचा समावेश करता येईल. हे दोन ग्रंथ म्हणजे श्रीलंकेचा प्राचीन इतिहास सांगणारे साधने होय. त्यामुळे मुख्यत: अशोकाने श्रीलंकेमध्ये केलेल्या बौद्ध धर्माच्या प्रसाराविषयी माहिती आपल्याला मिळते. इसवी सन पूर्व तिसरे व चौथ्या शतकात दीपवंश या ग्रंथाची रचना झाली. इसवी सनाच्या पाचव्या शतकाच्या सुमारासम महावंश या ग्रंथाची रचना झाली. महावंशातीक या ग्रंथाची रचना इसवी सनाच्या दहाव्या शतकात झाली. या सर्वच ग्रंथांमधून मौर्य काळातील अनेक गोष्टींविषयी माहिती मिळते. तसेच मंजुश्रीमूलकल्प या महायान या बौद्ध ग्रंथामध्ये इसवी सन पूर्व सातव्या शतकापासून ते आठव्या शतकापर्यंत ऐतिहासिक घटनांची माहिती मिळते. त्यामध्ये नंद व मौर्य घराण्याची देखील माहिती मिळते. अशाप्रकारे आपणास मौर्यकाळाची ऐतिहासिकता स्पष्ट होते.

- **जैन साहित्य**

हेमचंद्राचे स्थावीरवादी चरित्र किंवा त्याला आपण परिशिष्ट पर्व म्हणू या ग्रंथांमधून चंद्रगुप्त मौर्य विषयी आपल्याला माहिती मिळते. त्याचे सुरुवातीचे जीवन मगधावरील विजय, राज्यारोहण त्याचबरोबर त्याच्या कारकिर्दीमध्ये झालेल्या त्यांनी स्वीकारलेल्या जैन धर्माचे माहिती यातून मिळते तसेच आपल्याला मौर्यकाळाची माहिती मिळते.

प्रकरण ३. मौर्यकालीन इतिहासाची पुरातत्वीय साधने

मौर्यकाळाचा अभ्यास करताना पुराभिलेखीय साधनांचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. सम्राट अशोकाच्या कारकीर्दीबद्दल मिळणारी माहिती ही प्राचीन शिलालेख, स्तंभलेख, लोहस्तंभ आणि नाणे यांच्या माध्यमातून अधिक स्पष्ट होते. या काळातील शिलालेखांची वैशिष्ट्ये म्हणजे काही शिलालेख खरोष्टी व ब्राह्मी लिपीत आढळतात. ब्रिटिश पुरातत्त्व संशोधक जेम्स प्रिन्सेप यांनी १८४० मध्ये ग्रीक व लॅटिन लिपींमुळे खरोष्टी लिपीचे वाचन साध्य केले व त्यामुळे ब्राह्मी लिपीचे औचित्य उलगडले. संशोधकांनी अपार कष्ट व अभ्यासातून या लिपीचे स्वरूप शोधून काढले आणि त्यामुळे अशोकाच्या शिलालेखांचे वाचन शक्य झाले.

अशोकाचे १४ प्रमुख शिलालेख भारताच्या विविध भागांत आढळतात. ज्यामध्ये अफगाणिस्तान, पाकिस्तान, तसेच दक्षिण भारतात येरागुडी, महाराष्ट्रात सोपारा, गुजरातमध्ये गिरनार, ओडिशातील कलिंग, धौली, जोगदाय यांचा समावेश होतो. दिल्लीच्या मेहरौलीतील लोहस्तंभ हा मौर्य वास्तुकलेचा एक अद्वितीय असा नमुना आहे. बिहारमधील लौरिया नंदनगड, सोपारा, लुम्बिनी अशा विविध ठिकाणी अशोकाचे शिलालेख सापडतात. सांची, सारनाथ, कौशांबी येथेही महत्त्वाचे शिलालेख सापडली आहेत. सम्राट अशोकाच्या या शिलालेखांमुळे मौर्य सम्राज्याची सीमा आणि विस्तार समजण्यास मदत होते.

शिलालेखांमधून अशोकाचा राजपदाचा सिद्धांत, धर्मनीती, राजाची भूमिका, धार्मिक विचार, बौद्ध धर्माच्या प्रसाराबद्दलची निष्ठा आणि प्रजा व अधिकाऱ्यांना दिलेला सल्ला उलगडतो. कलिंगच्या शिलालेखात युद्ध, त्यातील नुकसान व त्यासाठी झालेला पश्चात्ताप यांचे हृदयस्पर्शी वर्णन आहे. पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी 'भारताचा शोध' या ग्रंथात शिलालेखाच्या महत्त्वास विशेष मान दिला असून, अशोक स्वतःच आपणाशी संवाद साधतोय, असं त्यातून वाटते.

मौर्यकालीन नाण्यांमुळे चंद्रगुप्त, बिंदुसार, अशोक व इतर राजांची कारकीर्द, पदव्या, राजकीय भूमिका आणि धार्मिक धोरण याची माहिती मिळते. या काळात चंद्रगुप्त व अशोक यांच्या राजवाड्याचा वास्तुशास्त्रीय नमुन्याचे चित्रण पाहायला मिळते. अशोकाने अनेक विहार, चैत्य, स्तूप बांधले, यामुळे स्थापत्य व शिल्पकला समृद्ध झाली. मौर्यकालीन सांस्कृतिक प्रगतीचे हे निदर्शन होय, बौद्ध धर्मासाठी अशोकाने दिलेलं महत्त्वपूर्ण योगदान यातून जाणवतं. सांची व सारनाथ येथील स्तंभ शिल्पकलेच्या उत्कृष्टतेचं आणि तत्कालीन कलाकारांच्या कौशलतेचं प्रतीक आहे.

अशोकाचे अभिलेख:

मौर्य काळात सम्राट अशोकाने इ.स.पू. २६९ ते २३२ या काळात स्थापत्यशिल्पाच्या माध्यमातून स्तंभ, शिला व गुफांमध्ये अनेक अभिलेख लिहिले. आज आपल्याला भारत, पाकिस्तान,बांगलादेश, अफगाणिस्तान, नेपाळ येथील ३३ ठिकाणी अशोकाचे १५० पेक्षा जास्त शिलालेख सापडले आहेत. बौद्ध धर्माच्या प्रसाराची व अशोकाच्या विचारांची माहिती देणारे महत्वपूर्ण स्त्रोत म्हणून या अभिलेखांकडे पाहता येईल. ब्रिटिश काळातील इतिहासकार जेम्स प्रिन्सेप यांनी १८३७ मध्ये ब्राह्मी लिपीचे वाचन सर्वप्रथम केल्यानंतर, अशोकाच्या शिलालेखांची माहिती जगास प्राप्त झाली व मौर्यकालीन इतिहास लेखनाची दिशा बदलली.

शिलालेखांची लिपी आणि भाषा:

भाषेची निवड ही अशोकाच्या दूरदृष्टीचे प्रतीक आहे. त्यांनी संस्कृत न वापरता, सामान्य जनतेला समजेल अशी प्राकृत भाषा निवडली. हे दाखवते की, त्यांचा "धम्म" केवळ विद्वानांसाठी नव्हता, तर एका शेतकऱ्याला, विणकराला, व्यापाऱ्याला म्हणजेच सर्वसामान्यांना समजेल असा होता. अशोकाचे शिलालेख प्रामुख्याने प्राकृत भाषेत (मागधी, पैशाची, आर्यमागधी) आणि ब्राह्मी लिपीत कोरले आहेत. वायव्य प्रदेशात (कंधार, लघमान) ते आरमाइक आणि ग्रीक लिपीतही आढळतात. पूर्व भारतातील अभिलेख मुख्यत्वे ब्राह्मी लिपी व प्राचीन मागधी भाषेत असून, पश्चिमेकडील शिलालेख खरोष्ठी लिपीत कोरले आहेत.

अशोक स्वत:लाच "प्रियदर्शी" आणि "देवानामपिय" या पदव्या देत असे, जसे की अभिलेखांमध्ये दिसते. शिलालेखांची शैली अद्भुत असून जैसलमेर सारख्या ठिकाणी ते उंच खडकांवर तर सारनाथ सारख्या ठिकाणी लहान दगडी फलकांवर हे शिलालेख कोरले आहेत. यातून अक्षरांचे आकार, ओळींतील अंतर, शब्दांमधील मांडणी व एकूणच शिलालेखावरील कोरीव कामाची कलेची माहिती होते. तसेच या शिलालेखातून एका राजाची जबाबदारी दिसून येते.

अभिलेखांची वैशिष्ट्ये:

दगडात कोरलेले शब्द युगानुयुगे टिकतील हा विश्वास असल्याने अभिलेखामध्ये अशोक म्हणतो की, “माझ्या आज्ञेप्रमाणे हे शिलालेख लिहिले जावेत आणि ते शाश्वत राहावेत.” या अभिलेखांमधून सम्राट अशोक कलिंग युद्धानंतर झालेल्या पश्चात्तापामुळे बौद्ध धर्माचा स्वीकार करतो, हे दिसून येते. युद्धात झालेल्या जीवहानीमुळे त्याच्यात बदल झाला आणि मानवतेचा संदेश, धर्मपालन, न्याय, सर्वधर्मसमभाव हा मुख्य विचार त्यांच्या अभिलेखांतून उमटलेला दिसून येतो. मास्की अभिलेखात ‘अशोक’ नाव प्रथम आढळते. "देवनंपियस पियदसिनो असोकराजा" ही उपाधीही वेगवेगळ्या ठिकाणी अभिलेखात दिसते.

धम्म विजय आणि प्रसार:

अशोकने आपल्या साम्राज्यात व बाहेरील भागात बौद्धांतून धर्माचा प्रचार करण्यासाठी धर्मदूत पाठवले. श्रीलंका, म्यानमार, ग्रीस, अफगाणिस्तान या ठिकाणीही त्यांनी धर्मप्रसार केला. विशेष म्हणजे कंधारमधील शिलालेख द्विभाषिक असून तो ग्रीक आणि अरामाईक भाषेत लिहिले आहे.

सम्राट अशोकाचे १४ बृहद/दीर्घ शिलालेख शिलालेख:

अशोकाने १४ प्रमुख शिलालेख लिहिले आहेत. उत्खननातून ओरिसातील धौली व जौगढ़, पाकिस्तानातील शाहबाजगढी व मानसेहरा, उत्तराखंडातील कालसी, महाराष्ट्रातील मुंबईजवळील सोपारा, आंध्रप्रदेश मधील एरागुडी, गुजरातमधील गिरनार या प्रमुख स्थळांवर सम्राट अशोकाचे हे बृहद/ प्रमुख शिलालेख आढळतात. या अभिलेखांमध्ये प्राणीहत्या विरोध, सामाजिक कल्याण, सर्वधर्म सहिष्णुता, जीवनात नैतिकता,

राजकीय, सामाजिक व धार्मिक धोरणे, दयाळूपणा, दान, प्रजाहित, अधिकारी धर्मपालन, आणि दुसऱ्या धर्माचा आदर वाढविणे इत्यादी मुद्द्यांचा समावेश आहे.

सम्राट अशोकाच्या मुख्य शिलालेखांची सारणी स्वरूपातील माहिती					
अ.क्र.	शिलालेख क्रमांक	शिलालेख आढळलेले ठिकाण	शिलालेखाची भाषा	शिलालेखातील माहिती	कोणी व केव्हा शोधला
१	मुख्य शिलालेख १	धौली (ओडिशा, भारत)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	• प्राणी हत्येवर आणि काही विशिष्ट उत्सवांवर बंदी घालण्याविषयी. • अशोकाने समाजात सहानुभूती आणि अहिंसेचा प्रसार करण्याचे आवाहन केले आहे.	ब्रिटिश पुरातत्त्वज्ञ, १९ व्या शतकात
२.	मुख्य शिलालेख २	शाहबाजगढी (खैबर पख्तूनख्वा, पाकिस्तान)	खरोष्ठी लिपी	• माणसांसाठी आणि प्राण्यांसाठी वैद्यकीय उपचार उपलब्ध करून देणे, वृक्षारोपण करणे आणि विहिरी खोदण्याबद्दलची माहिती.	जेम्स प्रिन्सेप, १८३७
३	मुख्य शिलालेख ३	मानसेहरा (पाकिस्तान)	खरोष्ठी लिपी	• ब्राह्मण व भिक्षूंचा आदर, तसेच पालक आणि वृद्धांचा सन्मान करण्याचे आवाहन. • दर बारा वर्षांनी राज्याच्या अधिकाऱ्यांनी (युक्त, रज्जुक) धम्माचा प्रचार करण्यासाठी दौरे करावेत, असे सांगितले आहे.	जेम्स प्रिन्सेप, १८३७
४	मुख्य शिलालेख ४	कालसी (उत्तराखंड, भारत)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	• धम्मघोषाचा (धम्माच्या जयघोषाचा) उल्लेख. • अशोकाच्या धम्मनीतीमुळे समाजात नैतिक सुधारणा झाल्या आणि हिंसा व क्रौर्य कमी झाले असे वर्णन आहे.	जॉन फॉरेस्ट, १८३५
५	मुख्य शिलालेख ५	जौगड (ओडिसा, भारत)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	• धम्म महामात्र या विशेष अधिकाऱ्यांच्या नियुक्तीची माहिती.	ब्रिटिश पुरातत्त्वज्ञ, १९व्या शतकात

				● हे अधिकारी धार्मिक सहिष्णुता वाढवणे आणि जनतेच्या कल्याणासाठी काम करत.	
६	मुख्य शिलालेख ६	गिरनार (गुजरात, भारत)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	● प्रजेच्या तक्रारी थेट सम्राटाकडे कोणत्याही वेळी पोहोचू शकतात, हे वचन. ● यात जनतेच्या कल्याणासाठी सम्राट किती तत्पर आहे, हे सांगितले आहे.	जेम्स बर्गेस, १८७९
७	मुख्य शिलालेख ७	सोपारा (महाराष्ट्र, भारत)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	● वेगवेगळ्या धर्मांतील आणि समुदायांमधील सलोखा आणि परस्पर आदर यासाठी आवाहन. ● सर्व धर्म कोणत्याही ठिकाणी राहू शकतात असे म्हटले आहे.	पंडित भगवानलाल इंद्रजी, १८८२
८	मुख्य शिलालेख ८	येर्रागुडी (आंध्र प्रदेश, भारत)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	● अशोकाने स्वतःच्या धर्मयात्रेची सुरुवात कशी केली, याचे वर्णन. ● यात सुख-समृद्धी मिळवणाऱ्या पर्यटनाऐवजी धम्म आणि दान यावर भर देण्याचे महत्त्व सांगितले आहे.	सी. बेडन, १८९४

सम्राट अशोकाचे लघु शिलालेख: (Minor Rock Edicts)

अशोकाचे काही लघु शिलालेख मध्यप्रदेशमधील रूपनाथ व गुजर्रा येथे, राजस्थानातील भाबरू येथे, कर्नाटकातील मास्की येथे, बिहारमधील सहसराम येथे व बांगलादेशमधील महास्थान या ठिकाणी आढळतात. या अभिलेखांतून राज्यक्षेत्र, दक्षिण सीमासंदर्भ व तत्कालीन दुष्काळांची माहिती मिळते. तसेच लघु शिलालेखातून सम्राट अशोकाच्या धम्माचा प्रसार आणि वैयक्तिक जीवनाशी संबंधित महत्त्वाचे तपशील मिळते. हे शिलालेख अशोकाच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीच्या काळात, विशेषतः कलिंग युद्धापूर्वी आणि नंतर कोरले गेले. त्यांचा मुख्य उद्देश जनतेला धम्माच्या मार्गावर चालण्यासाठी मार्गदर्शन करणे हा होता.

सम्राट अशोकाच्या लघु शिलालेखांची सारणी स्वरूपातील माहिती					
अ.क्र.	शिलालेख क्रमांक	शिलालेख आढळलेले ठिकाण	शिलालेखाची भाषा	शिलालेखातील माहिती	कोणी व केव्हा शोधला
१	लहान शिलालेख १	मास्की (कर्नाटक, भारत)	ब्राह्मी लिपी	• हा सर्वात महत्त्वाचा लहान शिलालेख आहे. • यात अशोकाचे नाव 'देवनामपिय पियदसी' ऐवजी थेट 'अशोक' असे नमूद केले आहे. • धम्माचा प्रसार करण्याचे आवाहन, तसेच लहान आणि मोठ्या अशा दोन्ही प्रयत्नांनी उद्दिष्ट साध्य करता येते, असे सांगितले आहे.	सी. बेडन (१९१५)
२	लहान शिलालेख २	गुजरा (मध्यप्रदेश, भारत)	ब्राह्मी लिपी	• मास्कीप्रमाणेच यातही अशोकाचे नाव 'अशोक' असे आहे. • धम्माचे पालन करण्याचे महत्त्व आणि धम्माच्या प्रसारासाठी केलेले प्रयत्न यात सांगितले आहेत.	डी. आर. भांडारकर (१९५४)
३	लहान शिलालेख ३	भाब्रू (राजस्थान, भारत)	ब्राह्मी लिपी	• यात अशोकाने बौद्ध धर्मातील बुद्ध, धम्म आणि संघ या तीन रत्नांवर आपली श्रद्धा व्यक्त केली आहे. बौद्ध भिक्षूंसाठी आणि सर्वसामान्य जनतेसाठी नैतिक नियमांचे पालन करण्याचे आवाहन आहे.	कॅप्टन बर्ट (१८४०)
४	लहान शिलालेख ४	सारो मारो (मध्यप्रदेश, भारत)	ब्राह्मी लिपी	या शिलालेखात अशोकाच्या धम्माच्या शिकवणीचा उल्लेख आहे. त्यात धम्माच्या मार्गाचे महत्त्व सांगून लोकांना त्याप्रमाणे आचरण करण्यास सांगितले आहे.	के. डी. बाजपेयी (१९७६)

५	लहान शिलालेख ५	ब्रह्मगिरी (कर्नाटक, भारत)	ब्राह्मी लिपी	यात धम्मप्रसारासाठी केलेल्या कामांचा उल्लेख आहे. तसेच, धम्म अधिकारी (युक्त) आणि रज्जुक यांना नैतिक आचरणाचे पालन करण्यास सांगितले आहे.	बी. एल. राइस (१८९१)
६	लहान शिलालेख ६	सिद्धपूर (कर्नाटक, भारत)	ब्राह्मी लिपी	ब्रह्मगिरी शिलालेखासारखीच माहिती आहे. यात राजाने धम्माचा प्रसार करण्यासाठी घेतलेल्या जबाबदारीचा उल्लेख आहे.	बी. एल. राइस (१८९१)

लघु शिलालेखांचे महत्त्व:

लघु शिलालेख हे सम्राट अशोकाच्या जीवनातील काही महत्त्वपूर्ण घटनांवर प्रकाश टाकतात. विशेषतः, मास्की आणि गुजरा येथील शिलालेखांमध्ये त्याचे थेट नाव 'अशोक' असल्याने, इतिहासकारांना त्याच्या ओळखीची पुष्टी करण्यास मदत झाली. यामुळेच, 'देवनामपिय पियदसी' या उपाधीचा संबंध सम्राट अशोकाशी जोडला गेला. हे शिलालेख त्याच्या धम्मप्रसाराची सुरुवात दर्शवितात आणि त्याचे प्रारंभीचे धार्मिक विचार देखील स्पष्ट करतात.

सम्राट अशोकाचे स्तंभालेख: (Pillar Edicts)

स्तंभालेख हे अशोकाच्या कारकिर्दीतील नैतिक आणि प्रशासकीय नियमांचे अधिक स्पष्टीकरण देतात. हे लेख त्याच्या राजवटीच्या नंतरच्या काळात कोरले गेले असावेत.

सम्राट अशोकाच्या प्रमुख स्तंभलेखांची सारणी स्वरूपातील माहिती					
अ.क्र.	स्तंभलेख क्रमांक	स्तंभलेख आढळलेले ठिकाण	स्तंभांलेखाची भाषा	स्तंभांलेखातील माहिती	कोणी व केव्हा शोधला
१	स्तंभलेख १	दिल्ली-टोपरा, दिल्ली-मेरठ (उत्तर प्रदेश)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	धम्माचे पालन करण्यासाठी राजाने घालून दिलेली तत्त्वे व कायदे. प्रजेचे रक्षण कसे करावे आणि धम्माचे नियम पाळण्यास प्रोत्साहन कसे द्यावे यावर यात भर आहे.	फिरोज शाह तुघलक, १४ व्या शतकात (दिल्लीला आणले)

२	स्तंभलेख २	दिल्ली-टोपरा, दिल्ली-मेरठ	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	धम्माची व्याख्या: यात कमीत कमी पाप, चांगली कृत्ये, दयाळूपणा, पवित्रता, आणि सत्य यांसारखी धम्माची मूलभूत तत्त्वे सांगितली आहेत.	फिरोज शाह तुघलक, १४ व्या शतकात
३	स्तंभलेख ३	दिल्ली-टोपरा	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	यात पाप, कठोरता, क्रोध आणि मत्सर यांसारख्या अवगुणांपासून दूर राहण्याचे आवाहन केले आहे.	फिरोज शाह तुघलक, १४ व्या शतकात
४	स्तंभलेख ४	दिल्ली-टोपरा	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	रज्जुकांचे कर्तव्य: यात राजाने रज्जुक (प्रशासकीय अधिकारी) यांना दिलेले अधिकार आणि त्यांच्या जबाबदाऱ्यांचे वर्णन आहे, ज्यात त्यांना न्याय आणि शिक्षेची पूर्ण मुभा दिली आहे.	फिरोज शाह तुघलक, १४ व्या शतकात
५	स्तंभलेख ५	दिल्ली-टोपरा	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	प्राणी हत्येवर बंदी: काही विशिष्ट प्राणी, पक्षी आणि जलचरांना ठार मारण्यावर बंदी घातली आहे. तसेच, वर्षातील काही विशिष्ट दिवसांवर पशुवध पूर्णपणे बंद करण्याचे आदेश दिले आहेत.	फिरोज शाह तुघलक, १४ व्या शतकात
६	स्तंभलेख ६	दिल्ली-टोपरा	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	धम्म नीति: यात अशोकाच्या धम्म धोरणाचे सार सांगितले आहे आणि ते त्याच्या राजवटीत कसे लागू केले गेले, यावर प्रकाश टाकला आहे.	फिरोज शाह तुघलक, १४ व्या शतकात
७	स्तंभलेख ७	दिल्ली-टोपरा	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	हा सर्वात मोठा स्तंभलेख आहे. यात अशोकाच्या धम्माचा प्रसार करण्यासाठी केलेल्या सर्व प्रयत्नांचा सारांश आहे, ज्यात धर्मस्तंभ आणि धर्ममहामात्रांची नियुक्ती यांसारख्या गोष्टींचा उल्लेख आहे.	फिरोज शाह तुघलक, १४ व्या शतकात

<u>अशोकाचे लघु स्तंभालेख:</u>

सम्राट अशोकाच्या लघुस्तंभालेखांची सारणी स्वरूपातील माहिती					
अ.क्र.	स्तंभलेख क्रमांक	स्तंभलेख आढळलेले ठिकाण	स्तंभांलेखाची भाषा	स्तंभांलेखातील माहिती	कोणी व केव्हा शोधला

१.	राणीचा शिलालेख	अलाहाबाद (उत्तर प्रदेश, भारत)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	यात अशोकाची दुसरी राणी कारुवाकी आणि तिचा मुलगा तिवाला यांचा उल्लेख आहे. राणीने दान केलेल्या वस्तूंबद्दल माहिती आहे.	जेम्स प्रिन्सेप, १९ व्या शतकात
२.	लुंबिनी स्तंभलेख	लुंबिनी (नेपाळ)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	सम्राट अशोकाने बुद्धाच्या जन्मस्थानाला (लुंबिनी) भेट दिल्याचे वर्णन आहे. या गावावरील कर माफ करून फक्त १/८ भाग कर घेण्याचा आदेश यात आहे.	ए. फ्यूहरर १८९६
३.	सारनाथ स्तंभलेख	सारनाथ (उत्तर प्रदेश, भारत)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	धर्मातील फूट (संघभेद) रोखण्याबद्दलचा आदेश. बौद्ध संघात फूट पाडणाऱ्यांवर कारवाई करण्याचा इशारा दिला आहे. याच स्तंभावर प्रसिद्ध अशोक चिन्ह आहे.	एफ. ओ. ओर्टेल १९०५
४.	निगाली सागर स्तंभलेख	निगाली सागर (नेपाळ)	मागधी प्राकृत (ब्राह्मी लिपी)	अशोकाने कोणागमन बुद्धाच्या स्तूपाचा आकार दुप्पट केल्याचा उल्लेख आहे, जो त्याने त्याच्या राज्याभिषेकानंतर १४ वर्षांनी केला.	ए. फ्यूहरर १८९६

अशोकाच्या शिलालेखांचे ऐतिहासिक महत्व:

मौर्यकालातील पुरातत्वीय वस्तूंचा अभ्यास करून त्या काळच्या नगरीय व्यवस्था, सामाजिक संस्कृती, नैतिक मुल्ये आणि प्रशासनातील महत्वपूर्ण बाबी समजण्यास मदत होते. मौर्यकालातील शिलालेख, स्तंभ, वास्तु आणि नाण्यांच्या माध्यमातून भारताच्या प्राचीन वारसा, बौद्ध धर्माचा प्रचार, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, कला स्थापत्यातील बदलांचे अवलोकन होण्यास मदत होते.

मौर्य साम्राज्यात पाटलिपुत्र ही प्रमुख राजधानी होती, आणि त्या सह चार उपराजधान्या तक्षशिला, उज्जैन, तोसाली, सुवर्णगिरी या होत्या. सम्राट अशोक आपल्या कुटुंबातील कुमारांना प्रांतप्रमुख म्हणून त्यावर नियुक्त करीत असे अशी माहिती अभिलेखातून प्राप्त होते. अशोकाचे तीन अभिलेख बिहारच्या गयाजवळील बराबर गुहांमध्ये प्राप्त होतात. हे अभिलेख आजीवक संप्रदायासाठी दान दिलेले आहेत यावरून सम्राट अशोकाची धर्मसहिष्णुता दिसून येते. अशोकाने आपल्या अभिलेखात धर्माचा अर्थ ‘सक्रिय सामाजिक विचार, धार्मिक सहिष्णुता, नैतिक

शासन, युद्धाचा त्याग' या अर्थाने दर्शविला आहे. प्राणी हत्या बंदी, वन व जलस्रोत तयार करणे, सर्वांसाठी उपचार उपलब्ध करणे, गरिबांना आधार, बौद्ध धर्माचा प्रचार इत्यादीं गोष्टींवर अशोकाने अभिलेखातून भर दिला आहे.

अशोकाचे अभिलेख म्हणजेच फक्त एक ऐतिहासिक दस्तऐवज असून त्यातून मौर्यकाळातील भारतातील प्रशासन, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक परिस्थितीचे अवलोकन होण्यास मदत होते. या शिलालेखांचा कालावधी, त्यांचे ठिकाण, त्यातील भाषा व विषय अभ्यासल्याने सम्राट अशोकाचे समाजकल्याणकारी व मानवतावादी विचार स्पष्टपणे दिसून येतात.

अशोकाच्या शिलालेखातून प्रशासकीय, आर्थिक, धार्मिक आणि सामाजिक आदेश दिले गेले आहेत. सोहगौरा शिलालेखातून सम्राट अशोक म्हणतो की, 'दर चार वर्षांनी अधिकाऱ्यांनी गावांचा दौरा करून लोकांच्या समस्या ऐकाव्यात' यावरून मौर्यांच्या लोककल्याणकारी कार्यक्षम प्रशासकीय व्यवस्थेबद्दलचे अवलोकन होण्यास मदत होते.

सम्राट अशोकाचे स्त्री हक्कांबद्दलचे विचारही आधुनिक होते. रूपनाथ शिलालेखात अशोक म्हणतो की, 'स्त्रियांना आदर द्या, त्यांच्या मताचा विचार करा' तसेच अशोकाने स्त्री अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली, ज्यांनी धर्माचा प्रचार केला. यावरून मौर्यकाळातील स्त्रिया ह्या सामाजिक जीवनात सक्रिय असल्याचे दिसून येते. तसेच चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळात स्त्री अंगरक्षक असल्याचे वर्णन परकीय प्रवासी वृत्तांतातून प्राप्त होतात.

अशोकाच्या शिलालेखातून धार्मिक सहिष्णुतेचा संदेशही प्राप्त होतो. ब्रह्मगिरी शिलालेखात अशोक म्हणतो की, 'ब्राह्मण, श्रमण, निगंठ, आजीवक अशा सर्व धर्मांचा आदर करा, त्यांच्या विचारांमध्ये सत्य शोधा असे म्हंटले आहे.' यावरून सम्राट अशोकाच्या धर्मनिरपेक्षतेचे वर्णन पाहायला मिळते.

डॉ. राधाकुमुद मुखर्जी म्हणतात, 'अशोकाचे शिलालेख हे भारतीय राष्ट्रीय चेतनेचा पाया आहेत.' आज, जेव्हा जग हे आतंकवाद हिंसा, भेदभाव आणि पर्यावरणाच्या संकटांना सामोरे जात आहे, तेव्हा अशोकाचे शिलालेख आपल्याला मार्गदर्शन करतात. या शिलालेखांमधून आपल्याला एका असामान्य अशा राजाचे चित्र मिळते, ज्याने सत्तेच्या शिखरावर असताना दया, समता आणि मानवतेचे मूल्य जपले.

प्रकरण ४ : मौर्यपूर्वकालीन राजकीय घडामोडी

प्रस्तावना:

चंद्रगुप्त मौर्याने मौर्य घराण्याची स्थापना केली. सम्राट अलेक्झांडरच्या आक्रमणामुळे निर्माण झालेल्या अस्थिर राजकीय परिस्थितीचा योग्य फायदा घेऊन चंद्रगुप्त मौर्याने आपल्या राजघराण्याची सत्ता स्थापन केली. याच काळात भारताचा सुसंगत व कालानुक्रमे अभ्यास करणे शक्य झाले. म्हणूनच मौर्य साम्राज्याला ऐतिहासिकदृष्ट्या विशेष महत्त्व आहे. मौर्य युगाची आणखी काही वैशिष्ट्ये अशी सांगता येतील की, मौर्यांच्या एकछत्री साम्राज्याच्या स्थापनेमुळे भारतात राजकीय ऐक्य तर निर्माण झालेच, पण परकीयांच्या ताब्यात गेलेला भारतीय प्रदेशही परत मिळवण्यात आला. सुस्थिर राजकारभारामुळे व्यापार, उद्योगधंदे, वाङ्मय आणि कला यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भारताने विलक्षण प्रगती केलेली दिसते. याच काळात भारतीय संस्कृती आणि धर्म यांचा प्रसार भारताबाहेरही होऊन त्याची कीर्ती सर्वदूर पसरली.

नंद घराणे:

तत्कालीन भारतामध्ये शिशुनाग वंशानंतर मगधच्या सिंहासनावर नंद घराण्याची सत्ता स्थापन झाली. नंदीवर्धनाने नंद घराण्याची स्थापना केली. त्यानंतर महापद्मानंद हा राजा झाला. जैन ग्रंथ आणि पुराणांनी त्याचा उल्लेख 'हीन कुळातील' असा केला आहे. महापद्मानंद जन्माने हीन असला, तरी तो नंद वंशातील अत्यंत पराक्रमी सम्राट होता असे म्हणावे लागेल. त्याने इक्ष्वाकू, कुरु, पांचाल, अश्मक, कलिंग, चेदी आणि शूरसेन यांसारख्या क्षत्रिय राजांचा पराभव केला होता. त्यामुळे पुराणात त्याचा उल्लेख 'दुसरा परशुराम' असाही केला आहे. याने इक्ष्वाकू, कुरू, पांचाल, काशी, कलिंग, अश्मक, अवंती, हैहय, विराट, मत्स्य, मैथिल (वैदेह), शूरसेन (मथुरा) इत्यादी प्रसिद्ध राज्यांचा पाडाव केला. काही इतिहासकारांनुसार तर गांधार आणि पर्शियासुद्धा एकेकाळी पाटलीपुत्राच्या अधिपत्याखाली होते.

महापद्मानंदाच्या काळात मगध राज्याचा विस्तार खूप मोठ्या प्रमाणात झाला होता असे म्हणता येईल. कलिंग देशाचा पराभव करून महापद्मानंदाने दक्षिणेतही मुसंडी मारली होती. त्याचे साम्राज्य अंगपासून अवंतीपर्यंत पसरले होते. दक्षिणेकडेही नंदांचे राज्य विस्तारले होते. तेलंगणा, मराठवाडा आणि विदर्भ प्रदेशही त्यांच्या साम्राज्यात समाविष्ट होते. महापद्मानंदाने सुमारे २५ वर्षे राज्य केले असे मानले जाते. त्याची तिजोरी नेहमी धनाने भरलेली असायची. त्याचे लष्करी सामर्थ्य असामान्य होते. त्याच्या पराक्रम आणि शौर्यामुळे मगध साम्राज्याचा सर्वत्र दरारा निर्माण झाला होता. त्याच्यानंतर अनेक दुबळे आणि कर्तृत्वशून्य राजे मगधच्या राजसत्तेवर आले.

धनानंद हा या वंशाचा शेवटचा सम्राट होय. तो अतिशय धनलोभी होता. संपत्ती मिळवण्यासाठी त्याने जनतेवर जाचक कर लादले आणि त्यांचे शोषण केले. त्यामुळे जनता त्रस्त झाली होती आणि लोक त्याचा तिरस्कार करू लागले होते. याच संधीचा फायदा घेऊन चंद्रगुप्त मौर्य आणि विष्णुगुप्त चाणक्य यांनी नंद सत्तेचा पराभव केला आणि मगधमध्ये मौर्य वंशाची सत्ता स्थापन केली. याच दरम्यानच्या काळात भारतामध्ये परकीय आक्रमणे झाली, ज्यात पर्शियन आणि ग्रीक आक्रमणांचा विचार करता येईल.

पर्शियन आक्रमण:

पर्शियन आक्रमणाबद्दल अनेक इतिहासकारांनी आपली विविध मते नोंदवली आहेत, पर्शिया आणि भारत यांचे संबंध खूप प्राचीन होते. दोन्ही संस्कृतींच्या कल्पनांमध्ये साम्य होते, शिवाय व्यापारी संबंधही होते, त्यामुळे भारत आणि पर्शियाचे संबंध जवळचे बनले होते. भारतावर आक्रमण करणारा पहिला पर्शियन राजा सायरस हा होता. त्याचा कालखंड इसवी सन पूर्व ५५८ ते इसवी सन पूर्व ५३० असा होता. त्याने गांधार प्रदेशावर आक्रमण केले आणि कापिशी हे शहर लुटले. सायरसचा प्रतिकार गांधारचा राजा पुक्कूसाती याने केला होता.

त्यानंतर दारियस प्रथम याने भारतावर आक्रमण केले. त्याने गांधार, पश्चिम पंजाब आणि सिंध हे प्रांत जिंकले. त्यामुळे त्याच्या राज्याची पूर्वेकडील सीमा राजपुतान्याच्या वाळवंटापर्यंत पोहोचली. या विजयामुळे पर्शियाला भरपूर उत्पन्न मिळू लागले. भारतीय सैनिकांना पर्शियात मान होता. ग्रीकांविरुद्धच्या लढाईत भारतीय सैनिकांनी पर्शियाला मोठे साहाय्य केले होते.

दारियस नंतर त्याचा मुलगा क्षयार्ष राजा झाला. त्याचा कालखंड इ. स. पू. ४६८ ते इ. स. पू. ४६५ होता. त्याने ग्रीक देशावर स्वारी करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यास फारसे यश मिळाले नाही. क्षयार्षनंतर दारियस तिसरा हा पर्शियाचा सम्राट झाला. त्याचा अलेक्झांडरने इ. स. पू. ३३१ मध्ये अर्बेलियाच्या लढाईत पराभव केला.

पर्शियन आक्रमणाचे भारतावरील परिणाम:

पर्शियन लोकांचे साम्राज्य वायव्य भारतावर सुमारे २०० वर्षे टिकले. या काळात भारताचा पश्चिम आशिया, युरोप आणि आफ्रिकेशी व्यापार सुरू झाला होता. त्यामुळे पर्शियन चालीरीती, शिष्टाचार आणि शासनपद्धती यांचा प्रभाव भारतावर पडला. व्यापारी संबंधांमुळे पर्शियन नाणी भारतात आली. पर्शियन सुवर्ण नाणी आणि इतर धातूंची नाणी येथे सापडतात. भारतातील नाण्यांवर पर्शियन नाण्यांचे अनुकरण केलेले दिसते. वायव्य भागात खरोष्ठी लिपीचा प्रसार झाला होता. कला आणि कौशल्यावरही परकीय कलेचा परिणाम दिसून येतो.

पर्शियन आक्रमणाचा सर्वात महत्त्वाचा परिणाम म्हणून अलेक्झांडरच्या स्वारीचा उल्लेख करावा लागेल, कारण पश्चिमात्यांचा व्यापार वाढल्याने परकीयांना भारतीय संपत्तीचा मोह वाढू लागला. म्हणूनच ग्रीक आक्रमण झाले. यामध्ये अलेक्झांडरचे महत्त्व सांगता येईल.

अलेक्झांडरची स्वारी:

प्राचीन भारतातील सर्वात प्रसिद्ध आक्रमण म्हणजे मॅसिडोनियन आक्रमण होय. ग्रीक देशातील मॅसिडोनियाचा सम्राट अलेक्झांडरने हे आक्रमण केले. भारतीय इतिहासात त्याला 'सिकंदर' या नावाने ओळखले जाते. वस्तुतः मॅसिडोनियन सम्राट फक्त १९ महिनेच भारतात होता. त्याच्या मृत्यूनंतर लवकरच त्याची सत्ता नष्ट झाली; तरीही त्याचे काही दूरगामी परिणाम भारतावर झाले आहेत.

पूर्वेतिहास - जन्म व शिक्षण:

अलेक्झांडरचा जन्म मॅसिडोनियाच्या पेला या गावी इ. स. पू. ३५६ मध्ये झाला. त्याचा पिता दुसरा फिलिप हा मॅसिडोनियाचा राजा होता. त्याच्या आईचे नाव ऑलिंपियस होते. सुप्रसिद्ध ग्रीक तत्त्ववेत्ता ॲरिस्टॉटल हा त्याचा गुरू होता; परंतु अलेक्झांडर आपल्या गुरूचा वारसा घेऊ शकला नाही. ॲरिस्टॉटलच्या तत्त्वज्ञानापेक्षा त्याला इतर योद्यांनीच आकर्षित केले होते. त्याला हरक्युलस आणि सायरससारखा पराक्रमी सम्राट होण्याची महत्त्वाकांक्षा होती. राजपुत्राला योग्य असे उत्तम शिक्षण त्याला मिळाले होते. त्याचे युद्धकौशल्य पाहून वयाच्या सोळाव्या वर्षीच त्याच्या पित्याने त्याला सैन्याचा अधिपती नेमले होते.

राज्यारोहण:

इ. स. पू. ३३६ मध्ये दुसरा फिलिपचा खून झाला. त्यामुळे वयाच्या केवळ विसाव्या वर्षी अलेक्झांडर मॅसिडोनियाचा राजा झाला; परंतु तो संकटाला घाबरला नाही. अवघ्या दोन वर्षांत त्याने राज्यव्यवस्था नीट बसविली आणि मॅसिडोनियामध्ये आपले स्थान मजबूत केले. आजूबाजूच्या प्रदेशांचा बंदोबस्त केला आणि छोटी छोटी ग्रीक राज्ये जिंकून घेतली. त्याने अल्पावधीतच ५,००० घोडदळ आणि ३०,००० पायदळ उभारले.

पर्शियन साम्राज्यावर अधिपत्य:

राज्यात उत्तम व्यवस्था प्रस्थापित केल्यानंतर अलेक्झांडर जग जिंकण्यासाठी बाहेर पडला. अनेक शतकांपासून पर्शिया आणि ग्रीक देशांमध्ये युद्ध चालू होते; परंतु यापूर्वी पर्शियन साम्राज्य खूपच सामर्थ्यशाली असल्यामुळे ग्रीकांचा नेहमी पराभवच होत होता. मात्र, या काळात पर्शियन साम्राज्यास उतरती कळा लागली होती.

त्यामुळे जय्यत तयारी करून अलेक्झांडर इ. स. पू. ३३४ मध्ये बाहेर पडला. प्रथम त्याने पर्शियन साम्राज्यातील इजिप्त, क्रिट, सायप्रस, फिनेशिया, सिरीया आणि तुर्कस्तान हे प्रदेश जिंकून घेतले.

इ. स. पू. ३३१ मध्ये सुप्रसिद्ध 'अर्बेला'ची (Arbela) लढाई झाली. या घनघोर युद्धात पर्शियन सम्राट दारियस तृतीय ठार मारला गेला. अलेक्झांडरने पर्शियाची राजधानी 'पर्सेपोलिस' (Persepolis) उद्ध्वस्त केली आणि आपल्या विजयाचे प्रतीक म्हणून एक नवे नगर वसवले. तेच ‘अलेक्झांड्रिया’ म्हणजेच आजचे ‘कंदाहार’ होय. अलेक्झांडरने अशी अनेक नगरे विजयाचे प्रतीक म्हणून उभारली आहेत. त्यानंतर त्याने इ. स. पू. ३३० मध्ये पर्शियन साम्राज्यातील बॅक्ट्रिया व अफगाणिस्तानचा प्रदेश जिंकला आणि स्वतःला पर्शियाचा सम्राट म्हणून घोषित केले.

भारताची राजकीय स्थिती:

अलेक्झांडरच्या भारतावर आगमनप्रसंगी येथील राजकीय परिस्थिती समजून घेणे आवश्यक आहे. त्यावेळी वायव्य भारतात अनेक राजसत्ताक, गणतंत्रात्मक, अल्पजनसत्ताक आणि प्रजासत्ताक स्वरूपाची राज्ये होती. ती राज्ये स्वातंत्र्यप्रिय जमातींची होती. पौरस, अंभी, अभिसार यांसारखी काही राजसत्ताक पद्धतीची राज्येही होती.

परंतु या सर्व राज्यांमध्ये आपापसात मोठे शत्रुत्व होते. ती एकमेकांशी सतत संघर्ष करीत होती. सत्तास्पर्धा चालू असल्यामुळे एकत्र येऊन परकीय सत्तेशी लढा देण्याची त्यांची मनःस्थिती नव्हती. तसेच, प्रत्येक राज्य स्वतःची शक्ती आणि युद्धकौशल्य सांभाळून होते. जर दोन राज्ये एकत्र येऊन त्यांनी अलेक्झांडरशी लढा दिला असता, तर त्याला त्यांना जिंकणे जड गेले असते; पण भारतीय दुर्दैव असे की, दोन राज्येसुद्धा एकत्र येऊन युद्ध करू शकली नाहीत.

जेव्हा अलेक्झांडर भारताकडे निघाला, तेव्हा तक्षशिलेचा शासक अंभीने अलेक्झांडरकडे आपला नजराणा पाठवला. त्यात ६५ हत्ती, ३,००० बैल, शेळ्या-मेंढ्या आणि चांदी-सोने इत्यादींचा समावेश होता. अंभीने सरदार संजयच्या नेतृत्वाखाली फौजही पाठवली, ज्यामुळे अलेक्झांडरला मार्गदर्शन आणि मदत मिळावी हा त्याचा दृष्टिकोन होता. त्याचप्रमाणे शशीगुप्त नावाचा एक छोटा राजाही अलेक्झांडरला येऊन मिळाला. अशा रीतीने, आपल्याच मायभूमीवर आक्रमण करण्यासाठी आमंत्रण देणारा अंभी हा पहिला राष्ट्रद्रोही होता. त्याने भारतीय भूमीवर परकीयांचे सार्वभौमत्व स्वीकारले. विशेष म्हणजे, हे सर्व त्याने आपल्याच एका भारतीय राजाचा पराभव

करण्यासाठी केले. पौरसाचे महत्त्व अंभीला खपत नव्हते आणि त्यांच्यात वैमनस्य होते. दुर्दैवाने, दुसऱ्या परकीयांची मदत घेणारा हा विश्वासघाती अंभी त्यावेळी सुप्रसिद्ध तक्षशिला नगरीचा राजा होता.

झेलमचे युद्ध:

पौरस हा क्षत्रिय राजा झेलम आणि चिनाब नदीच्या परिसरात राज्य करीत होता. त्याचे राज्य छोटे असले तरी आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या बळकट होते. त्याशिवाय, खऱ्या क्षत्रियत्वाला साजेशा बाणेदारपणा आणि स्वाभिमान पौरस राजाच्या अंगी होता. जेव्हा अलेक्झांडरकडून पौरसाकडे त्याचे स्वामित्व स्वीकारण्याचा निरोप आला, तेव्हा पौरसाने नकार देऊन सिकंदराशी दोन हात करण्याचा निरोप पाठवला. अंभी हा पौरसाचा कट्टर शत्रू होता, पण तो प्रत्यक्ष पौरसाशी दोन हात करू शकत नव्हता. म्हणूनच त्याने सिकंदरास पुढे करून पौरसाचा नाश करण्याचे ठरवले.

अलेक्झांडरने पौरसावर स्वारी करण्याची योजना तयार केली. त्यासाठी झेलम नदी ओलांडणे आवश्यक होते आणि पावसाळ्याचे दिवस असल्यामुळे नदीला पूर आला होता. झेलमच्या पश्चिम किनाऱ्यावर जवळजवळ दोन महिने अलेक्झांडरच्या सैन्याचा तळ पडला होता. अखेर एका मध्यरात्री पौरसाची दिशाभूल करून अलेक्झांडरने आपल्या घोडदळाला झेलमच्या उगमाकडील भागातून १७ मैलांवर पाण्यात उतरवले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्याने पौरसवर हल्ला केला. ही बातमी कळताच पौरसने आपल्या मुलाला त्याला रोखण्यास पाठवले, पण अलेक्झांडरशी लढताना तो मारला गेला.

झेलमच्या नदीकाठी घनघोर युद्ध झाले. पावसामुळे आणि प्रतिकूल परिस्थितीमुळे पौरसचा पराभव झाला. पौरसचे धैर्य पाहून अलेक्झांडरने त्याला सोडून दिले आणि त्याचे राज्यही परत केले. त्यानंतर त्याने कंठ गणराज्य, अभिसारचे राज्य आणि पंजाबमधील इतर राज्येही जिंकून घेतली.

वास्तविक पाहता, सततच्या युद्धामुळे ग्रीक सैन्य थकले होते आणि त्यांना आपल्या घरची ओढ लागली होती. त्यामुळे नाईलाज होऊन अलेक्झांडरला माघारी फिरावे लागले. त्याने सिंधूपासून झेलमपर्यंतचा प्रदेश राजा अंभीकडे, झेलम ते बियासपर्यंतचा प्रदेश पौरसकडे आणि उत्तर भारतातील पर्वतीय क्षेत्र अभिसारकडे सोपवले. सिंधूचा परिसर पॉयथॉन या ग्रीक सेनापतीकडे सोपवला. इ.स.पू. ३२६ च्या नोव्हेंबरमध्ये अलेक्झांडर माघारी फिरला. अनेक ठिकाणी लढे देतच तो आपला मार्गक्रमण करत राहिला आणि शेवटी इ.स.पू. ३२३ मध्ये बॅबिलोनिया येथे आजारी पडून त्याचे निधन झाले. भारतात त्याचा मुक्काम केवळ १९ महिने होता.

अलेक्झांडरच्या स्वारीचे परिणाम:

ग्रीक आक्रमणाचे भारतावर झालेल्या परिणामांसंबंधी इतिहासकारांच्या मतांमध्ये मोठी भिन्नता आहे. त्यापैकी दोन मतप्रवाह अत्यंत प्रभावी आहेत.

१. एका गटाच्या मते, अलेक्झांडरचे आक्रमण टोळधाडीसारखे होते. त्यामुळे कोणताही भरीव आणि चिरस्थायी परिणाम होऊ शकला नाही. त्याचे वर्णन करायचे झाल्यास रक्तपात, युद्ध, संघर्ष आणि नाश हीच त्याची वैशिष्ट्ये होती.
२. दुसऱ्या गटाच्या मते, हे मत केवळ वरवरच्या अभ्यासातून आले आहे. त्यांच्या आक्रमणाचे दूरगामी आणि खोलवर असे परिणाम भारतावर झाले आहेत. त्यांच्या मते, भारताच्या राज्यपद्धती, समाजजीवन, व्यापार, कला, स्थापत्य आणि नाणेव्यवहारावर त्याचे सखोल परिणाम झाले. या दृष्टीने इतिहासकारांची अनेक मते पाहण्यासारखी आहेत.
३. राजकीय परिणाम:

अलेक्झांडरच्या साम्राज्यशक्तीपुढे भारतीय लहान लहान राज्ये टिकाव धरू शकली नाहीत. त्यामुळे भारताला एका विशाल साम्राज्याची गरज भासली. परकीय सत्तेला तोंड देण्यासाठी साम्राज्य स्थापण्याची कल्पना जोर धरू लागली आणि त्याचा फायदा घेऊन चंद्रगुप्त मौर्याने आपल्या साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोवली. चंद्रगुप्ताने काही लष्करी डावपेच ग्रीकांकडून स्वीकारले होते, जसे की आरमार पद्धती आणि लष्करासाठी नियामक नेमण्याची पद्धत. उत्तम राज्यव्यवस्था निर्माण करण्यासाठीही त्यांना ग्रीकांपासून प्रेरणा मिळाली.

४. सामाजिक व सांस्कृतिक देवाणघेवाण:

अलेक्झांडरने अनेक ग्रीक वसाहती वसवल्या होत्या आणि साम्राज्याच्या संरक्षणासाठी सैन्य ठेवले होते. त्यामुळे अनेक ग्रीक लोक नंतर भारतात स्थायिक झाले. त्यांनी भारतीयांकडून त्यांच्या संस्कृतीतील रूढी आणि परंपरा स्वीकारल्या, तर भारतीयांनी ग्रीकांकडून अनेक गोष्टी घेतल्या. ज्योतिष, मुद्रा, कला आणि स्थापत्य यांवर भारताचा प्रभाव पडला. मौर्य काळानंतर आलेल्या ग्रीक, शक, पल्लव, कुशाण यांनी अनेक ग्रीक छापाच्या गोष्टी भारतात आणल्या. कारण पर्शियात अलेक्झांडरने जे साम्राज्य प्रस्थापित केले होते, तेथे ग्रीकांचा प्रभाव पडला होता, आणि त्याची छाप नंतरच्या राजघराण्यांवर पडून त्यांनी ती भारतात आणली. रॉबिन्सच्या मते, अलेक्झांडर केवळ आक्रमक नव्हता तर थोर ग्रीक संस्कृतीचा

वारस होता. तो सुप्रसिद्ध ग्रीक तत्त्ववेत्ता ॲरिस्टॉटलचा शिष्य होता, त्यामुळे त्याच्यावर उत्तम संस्कार झाले होते. तो येताना इतिहासकार, शास्त्रज्ञ आणि कलाकार बरोबर घेऊन आला होता. भारतीय मुद्रणप्रणालीवरही ग्रीकांचा प्रभाव पडला आहे.

५. आर्थिक परिणाम:

त्याच्या स्वारीमुळे पाश्चिमात्य जग आणि भारत यांच्यात प्रत्यक्ष व्यापार सुरू झाला. भारतात येण्यासाठी आणि जाण्यासाठी चार मार्ग तयार केले गेले - तीन जमिनीवरील मार्ग आणि एक समुद्रमार्ग. त्यामुळे अनेक मार्गांनी भारताशी त्यांचा व्यापार आणि दळणवळण सुरू झाले. यामुळे भारताच्या समृद्धीत भर पडली आणि देश आर्थिकदृष्ट्या अधिक बळकट झाला.

६. धार्मिक परिणाम:

अनेक धार्मिक विधी आणि कल्पनांसाठी ग्रीक आणि भारतीय संस्कृतीतील देवाणघेवाण जबाबदार आहे. बौद्ध धर्मात प्रतिमापूजेचा स्वीकार झाला आणि अनेक मूर्ती ग्रीक देवांच्या धर्तीवर तयार केल्या गेल्या. भारतीय गांधार कलेवर ग्रीक कलेचा प्रभाव स्पष्ट दिसतो. अनेक धर्मप्रसारक आणि वैद्यकही त्याच्यासोबत आले होते. भारतीय धर्म आणि तत्त्वज्ञानाची ओळखही ग्रीक लोकांना झाली.

७. कालानुक्रम ठरविण्यात मदत:

अलेक्झांडरच्या भारतावरील स्वारीचा उपयोग इतिहासातील घटनांचा कालानुक्रम ठरवण्यासाठी झाला आहे. भारतीय पुराणग्रंथांतील गोंधळात टाकणाऱ्या कथांपेक्षा ग्रीकांच्या इतिहासाच्या आधारे निश्चित कालखंड उपलब्ध होतो. त्यावरून भारतातील ऐतिहासिक घटनांचा क्रम लावता येतो.

निष्कर्ष:

ग्रीक सैन्याने युद्धाला कंटाळून परत जाण्याचा आग्रह केला आणि भारतीयांनी दिलेल्या कडव्या प्रतिकारावरून पाहता, त्याची भारतातील कारकीर्द केवळ युद्ध, रक्तपात, संघर्ष, विनाश आणि विध्वंस यांनी भरलेली होती हे काही अंशी सत्यच मानावे लागेल. त्यामुळे सुप्रसिद्ध इतिहासकार डॉ. मुजुमदार आणि डॉ. मुखर्जी यांना त्यांच्या स्वारीचे काही चांगले परिणाम जाणवत असले तरी, ते त्यांच्या कारकीर्दीतील दोषही सांगतात. भारतीय जीवनावर त्यांचा फारसा खोलवर ठसा उमटला नाही, असेच ते मानतात. जसे पाण्यात खडा टाकल्यानंतर एखादा तरंग उठावा आणि नंतर पुन्हा पाणी शांत व्हावे, तसेच भारतीय जीवनात घडले. म्हणूनच तत्कालीन जैन,

बौद्ध आणि वैदिक साहित्याने त्यांची विशेष दखल घेतलेली नाही. अशा रीतीने त्यांच्या भारतावरील परिणामांसंबंधी परस्परविरोधी मतप्रणाली अस्तित्वात आहेत.

<u>प्रकरण ५. मौर्यकालीन राजकीय घडामोडी</u>

अ) <u>सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य (इ.स.पू. ३२३ – २९८)</u>

पार्श्वभूमी:

मौर्य घराण्याचा संस्थापक चंद्रगुप्त मौर्य याच्या कुळाविषयी इतिहासकारांमध्ये मतभेद आहेत. विष्णुपुराणानुसार, धनानंदाला 'मुरा' नावाच्या दासीपासून झालेला मुलगा म्हणजेच चंद्रगुप्त होय, आणि म्हणूनच त्याच्या घराण्याला मौर्य हे नाव पडले. परंतु 'मुरा' या नावापासू' 'मौर्य' या शब्दाची उत्पत्ती व्याकरणदृष्ट्या योग्य वाटत नाही. काही विद्वानांच्या मते, या घराण्याचे मानचिन्ह मोर (मयूर) होते, त्यामुळे त्यांच्या घराण्याला मौर्य असे नाव मिळाले. जैन परंपरेनुसार, पाटलीपुत्राजवळच्या एका ग्रामप्रमुखाच्या मुलीचा चंद्रगुप्त मुलगा होता. हे लोक मोरांचे पालन करत असत, म्हणून चंद्रगुप्ताच्या घराला मौर्य हे नाव पडले. जैन आणि बौद्ध साहित्यात मात्र चंद्रगुप्ताचा उल्लेख क्षत्रिय असाच केला आहे.

ग्रीक सत्तेविरुद्ध बंड:

चंद्रगुप्त अत्यंत पराक्रमी असल्याने तो धनानंदाच्या राज्यात लष्करी अधिकाऱ्याच्या पदापर्यंत पोहोचला होता. धनानंद त्यावेळी मगधचा सम्राट होता आणि त्याच्या ताब्यात विशाल साम्राज्य होते. आपल्या हातातील अनियंत्रित सत्तेमुळे हा नंद राजा अत्याचारी आणि जुलमी बनला होता. धनानंदाच्या काळात झालेल्या लष्करी क्रांतीत चंद्रगुप्ताला यश आले नाही, त्यामुळे त्याला पाटलीपुत्र सोडावे लागले.

याच काळात, अलेक्झांडरने उत्तरेकडील आपले जिंकलेले राज्य क्षत्रपांमध्ये (Governors) वाटून तो मायदेशी परत गेला. परंतु या क्षत्रपांमध्ये दुही निर्माण झाली, त्यामुळे पंजाबमधील काही ग्रीक सेनापतींना मॅसिडोनियात परत बोलावून घेण्यात आले. पंजाबमध्ये ग्रीकांच्या विरोधात मोठा असंतोष होता. या असंतोषाला योग्य दिशा देऊन ग्रीक सत्तेविरुद्ध बंड पुकारून त्या सत्तेला आव्हान देणारा नेता म्हणून पंजाबमधील जनतेला चंद्रगुप्त मौर्य मिळाला.

साम्राज्याची स्थापना:

पंजाबमध्ये माजलेल्या गोंधळाचा फायदा घेऊन चंद्रगुप्ताने हळूहळू ग्रीकांचे उच्चाटन केले. परदेशी राजवटीविरुद्ध बंड करून त्यांची सत्ता उलथून टाकण्याचे आणि परदेशी लोकांना त्यांच्या देशाचा रस्ता दाखवण्याचे महत्त्वाचे काम चंद्रगुप्त मौर्याने केले. बौद्ध साधनांनुसार, तो हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या 'पिप्पलीवन' या राज्यावर राज्य करणाऱ्या क्षत्रिय जमातीशी संबंधित होता. तो क्षत्रियच होता हे मत सर्वसाधारणपणे स्वीकारले जाते.

तरुण वयात त्याने नंद राजाच्या सैन्यात प्रवेश केला आणि अलेक्झांडरच्या आक्रमणावेळी तो नंद राज्याच्या सैन्याचा प्रमुख सेनापती होता. याचवेळी त्याने कौटिल्य उर्फ आर्य चाणक्य यांच्यासोबत मिळून नंद राजाचा नाश करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यात त्याला यश मिळाले नाही. हद्दपार झाल्यावर चंद्रगुप्त पंजाबमध्ये गेला आणि अलेक्झांडरला भेटला. त्याच्या स्पष्ट व्यक्तिमत्वामुळे अलेक्झांडरचे आणि त्याचे पटले नाही.

अलेक्झांडरने त्याला पकडण्याचा हुकूम दिला, पण तोपर्यंत चंद्रगुप्त तिथून निघून गेला. पुढे अलेक्झांडरला त्याच्या भारतातील स्वारीत अपयश आले आणि तो परत फिरला. चंद्रगुप्ताने साम्राज्यस्थापनेची प्रेरणा अलेक्झांडरकडून घेतली आणि भारतात परत आल्यावर स्वतःचे साम्राज्य स्थापन केले.

चंद्रगुप्ताचे सुरुवातीचे विजय:

१. पंजाब व मगधवर नियंत्रण:

जैन धर्मग्रंथानुसार, इ.स.पू. ३२३ मध्ये आर्य चाणक्याने चंद्रगुप्त आणि प्रवर्तक यांच्या संयुक्त सैन्यासह पाटलीपुत्रावर चाल करण्याचा सल्ला दिला. या संयुक्त सैन्याने मगध राजा धनानंदाचा पराभव केला. धनानंदाने प्राणाची भीक मागितली, तेव्हा चंद्रगुप्ताने त्याला कुटुंबासहित पाटलीपुत्रातून जाऊ दिले. धनानंद हा संपत्तीचा लोभी असल्याने पाटलीपुत्र सोडताना त्याने बरीच संपत्ती आपल्यासोबत नेली.

आर्य चाणक्याने मगध जिंकण्यासाठी कोणकोणती कारस्थाने केली, या मुख्य विषयावर 'मुद्राराक्षस' हे संस्कृत नाटक लिहिले आहे. तसेच, 'मिलिंदपन्हो' या बौद्ध ग्रंथातही मौर्य आणि नंद या घराण्यांमधील वाद आणि युद्धाचे वर्णन केले आहे. विश्वसनीय साधनांनुसार, धनानंदाचा पराभव केल्यानंतर चंद्रगुप्ताने स्वतःचा राज्याभिषेक करून घेतला आणि त्यानंतर स्वतःचे साम्राज्य वाढवण्यास सुरुवात केली.

२. सेल्युकस निकेटरशी झालेले युद्ध:

अलेक्झांडरचा सेनापती सेल्युकस निकेटर आणि चंद्रगुप्त यांच्यामध्ये इ.स.पू. ३०४ मध्ये युद्ध झाले. अलेक्झांडरप्रमाणे त्यालाही भारत जिंकण्याची महत्त्वाकांक्षा होती, त्यासाठी त्याने सिंधू नदी ओलांडली; पण चंद्रगुप्ताने त्याचा पराभव केला. दोघांमध्ये जो तह घडून आला, त्यातील अटींनुसार सेल्युकसने काबुल, कंदाहार, हिरात आणि बलुचिस्तान हे प्रदेश चंद्रगुप्तास द्यावेत आणि त्या बदल्यात चंद्रगुप्ताने सेल्युकसला ५०० हत्ती द्यावेत. यावेळी दोन्ही राज्यांमध्ये विवाहसंबंधही जोडले गेले; सेल्युकसच्या मुलीशी चंद्रगुप्ताने विवाह केला. तसेच, सेल्युकसने आपला राजदूत मेगास्थेनीस याला चंद्रगुप्ताच्या दरबारात पाठवले. सेल्युकसचा पराभव झाल्यामुळे मौर्य साम्राज्याच्या सीमा अधिक विस्तृत झाल्या. त्यानंतर शेकडो वर्षांनी भारतात आलेल्या ब्रिटिशांनाही त्या सीमा टिकवता आल्या नाहीत.

३. पश्चिम विजय:

चंद्रगुप्ताचे साम्राज्य पश्चिमेकडे सौराष्ट्रपर्यंत पसरले होते. सौराष्ट्रामध्ये पुष्यगुप्त नावाचा चंद्रगुप्ताचा सुभेदार होता. सौराष्ट्रापासून मुंबई-ठाण्यापर्यंत मौर्यांच्या सत्तेची चिन्हे मिळतात. ही माहिती आपल्याला जुनागड येथील शिलालेखातूनही मिळते.

४. दक्षिण विजय:

दक्षिणेमध्येही चंद्रगुप्ताने साम्राज्य स्थापन केले होते. अनेक ग्रंथांमध्ये तसे उल्लेख आढळतात. कर्नाटक राज्यातील श्रवणबेळगोळ येथे चंद्रगुप्ताने आपले शेवटचे दिवस घालवले. या गावाजवळ 'चंद्रवस्ती मंदिर' चंद्रगुप्ताने बांधले असावे.

५. चंद्रगुप्ताचा साम्राज्यविस्तार:

आपल्या २४ वर्षांच्या कारकिर्दीत चंद्रगुप्ताने प्रचंड मोठे साम्राज्य निर्माण केले. त्याच्या साम्राज्याच्या सीमा पूर्वेस आसाम, पश्चिमेस बलुचिस्तान, उत्तरेस हिंदुकुश आणि दक्षिणेस कावेरी नदीपर्यंत पसरल्या होत्या. डॉ. राधा कुमुद मुखर्जी म्हणतात, 'चंद्रगुप्त हा विशाल साम्राज्याचा शासक होता.' जस्टिन म्हणतो, "संपूर्ण भारतवर्ष चंद्रगुप्ताच्या आधिपत्याखाली होते.' डॉ. स्मिथ म्हणतात, 'अफगाणिस्तान, बलुचिस्तान, हिंदुकुश पर्वताचा भाग, पंजाब, उत्तरप्रदेश, काठेवाड इत्यादी चंद्रगुप्ताच्या साम्राज्याचा भाग होता.'

पाश्चिमात्य विचारवंतांमध्ये एवढे मोठे साम्राज्य भारतात होते का, याविषयी संशय आहे. कारण एवढ्या मोठ्या साम्राज्यावर नियंत्रण ठेवणे असंभव वाटते. आज ही गोष्ट अशक्य वाटत असली, तरी उपलब्ध साधनांच्या पुराव्यानुसार एवढे मोठे साम्राज्य चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळात अस्तित्वात होते ही वस्तुस्थिती दिसून येते.

चंद्रगुप्त मौर्याचे योगदान:

२४ वर्षांच्या दैदीप्यमान व यशस्वी कारकिर्दीनंतर चंद्रगुप्ताने राजवैभवाचा त्याग केला आणि इ.स.पू. २९९ मध्ये जैन धर्म स्वीकारला. कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ येथे तो मरण पावला. चंद्रगुप्ताच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा बिंदुसार गादीवर आला. चंद्रगुप्त मौर्याची योग्यता स्पष्ट करायची झाल्यास, तो एक महान योद्धा आणि उत्कृष्ट प्रशासक म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध आहे. भारतातील पहिला सम्राट म्हणून त्याला इतिहासात मानाचे स्थान आहे, म्हणूनच त्याची योग्यता महान ठरते. तो एक महान साम्राज्यनिर्माता आणि समर्थ कल्याणकारी प्रशासक देखील होता. चंद्रगुप्ताने ज्याप्रमाणे साम्राज्य मिळवले, त्याचप्रमाणे त्याचा त्यागही लवकर केला. त्याने जैन धर्म स्वीकारला आणि संसार, राजवैभव व सत्तेचा त्याग करून राज्यकारभाराची धुरा आपला मुलगा बिंदुसार याच्यावर सोपवली व श्रवणबेळगोळ येथे जाऊन राहिला.

ब) सम्राट बिंदुसार (इ.स.पू. २९८ – २७३)

सम्राट चंद्रगुप्त मौर्यानंतर त्याचा मुलगा बिंदुसार गादीवर आला. जैन परंपरेनुसार, त्याच्या आईचे नाव 'दुर्धरा' असे होते. ग्रीक इतिहासकार 'एथेनेक्स' (Athenaeus) त्याला 'अमित्रघात' असे म्हणतात, ज्याचा अर्थ 'शत्रूचा कर्दनकाळ' असा होतो. बिंदुसारच्या कारकिर्दीबद्दल ग्रीक इतिहासकारांनी अत्यंत त्रोटक उल्लेख केले आहेत. चंद्रगुप्ताच्या कारकिर्दीप्रमाणे बिंदुसारच्या कारकिर्दीतही आर्य चाणक्याने त्याचा महामंत्री म्हणून काम केले, असे जैन विद्वान हेमचंद्र आणि तिबेटी इतिहासकार तारानाथ यांनी म्हटले आहे.

साम्राज्यविस्तार:

बिंदुसारने चंद्रगुप्ताने घालून दिलेली प्रशासन व्यवस्था मोठ्या प्रमाणात सांभाळल्यामुळे साम्राज्यात फारसे मोठे बदल झाले नाहीत. महामंत्री म्हणून आर्य चाणक्याचे त्याला वेळोवेळी मार्गदर्शन लाभले. तारानाथच्या मते, बिंदुसारने चाणक्याच्या सहकार्याने दक्षिणेकडील दोन सागरांच्या (अरबी समुद्र आणि बंगालचा उपसागर) मधील प्रदेश जिंकला होता. त्याने १६ राजे, राज्ये आणि शहरे नष्ट केली. त्याने अंतर्गत विरोध आणि संघर्ष संपवून साम्राज्याला स्थिरता दिली.

साम्राज्यातील असंतोष:

त्याच्या कारकिर्दीत काही प्रदेशात असंतोष निर्माण झाला होता. तक्षशिलेच्या जनतेने बंड केले होते. त्याचा ज्येष्ठ पुत्र सुषीम हा त्या प्रांताचा राज्यपाल (कुमार) होता. सुषीमच्या गैरव्यवहार आणि जुलमामुळे जनतेवर अन्याय आणि अत्याचार होऊ लागले. मौर्य प्रशासनातील अधिकाऱ्यांच्या कठोर आणि दमनकारी धोरणांमुळे तक्षशिलेच्या परिसरातील जनतेने सुषीमच्या विरुद्ध क्रांतीकारी उठाव केला होता. येथील लोक मूळचे स्वातंत्र्यप्रिय, लढवय्ये, बाणेदार आणि स्वाभिमानी होते, त्यामुळे साम्राज्याच्या स्थैर्याला धोका निर्माण झाला होता.

या परिस्थितीत बिंदुसाराने सुषीम आणि इतर अप्रिय अधिकाऱ्यांना पदावरून हटवले. त्याऐवजी मध्य प्रांताचा (अवंतीचा) राज्यपाल असलेल्या अशोकाची नेमणूक केली. जनतेने अशोकाची भेट घेऊन आपली गाऱ्हाणी, अन्याय आणि जुलमांचे कथन केले. त्यांनी सम्राट आणि राज्यपाल यांच्यावर आपली निष्ठा व्यक्त केली, पण फक्त अयोग्य आणि जुलमी अधिकाऱ्यांना काढून टाकण्याची विनंती केली. अशोकानेही जनतेची अडचण आणि समस्या समजून घेतली. त्यांच्याशी मैत्री आणि सहकार्याचे धोरण अवलंबले. त्याने अन्यायी अधिकाऱ्यांना काढून टाकले आणि अशाप्रकारे बंड शमवले. सम्राट बिंदुसाराच्या मृत्यूनंतर सुषीम राजा झाला आणि अशोकही राजपदासाठी उत्सुक होता. तो पाटलीपुत्रास गेला असता पुन्हा तक्षशिलेच्या जनतेने बंड केले; परंतु यावेळी कोणीही ते बंड मोडून काढले नाही.

परराष्ट्र धोरण:

आपल्या पित्याप्रमाणेच बिंदुसारचे समकालीन राजकीय सत्तांशी स्नेहपूर्ण आणि मैत्रीचे संबंध होते. सिरियाचा ग्रीक सम्राट, सेल्युकस निकेटरचा पुत्र अँटिओकस प्रथम, याचा 'डिमॅकस' हा राजदूत त्याच्या दरबारात होता. इजिप्तचा ग्रीक सम्राट टॉलेमी फिलाडेल्फस याच्याशीसुद्धा बिंदुसारचे मैत्रीचे संबंध होते. त्याचाही 'डायोनियस' हा ग्रीक वकील त्याच्या दरबारात होता. बिंदुसाराने अँटिओकस प्रथमला विद्वान, मद्य आणि उत्तम मांस पाठवण्यास सांगितले होते, परंतु अँटिओकसने त्याला फक्त मद्य आणि मांस पाठवले, कारण ग्रीक कायद्यानुसार विद्वानांची विक्री करणे शक्य नव्हते.

बिंदुसारच्या कार्याचे योगदान:

हा महान सम्राट इ.स.पू. २७३ मध्ये मरण पावला. त्याने २५ वर्षे राज्य केले. 'आर्य मंजुश्री' या ग्रंथात तो गुणग्राही, चाणाक्ष, चतुर, राजनीतिज्ञ, पराक्रमी, धैर्यशील आणि सर्वधर्मसहिष्णू सम्राट होता असे म्हटले आहे. तो

आपल्या पित्याचा योग्य वारस होता. पित्याचे विशाल साम्राज्य २५ वर्षे सुव्यवस्थितपणे सांभाळण्यातच त्याचे मोठे यश आहे.

क) सम्राट अशोक (इ.स.पू. २७३ – २३६)

सम्राट अशोक जगातील प्रसिद्ध सम्राटांपैकी एक आहे. त्याचे नाव केवळ भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहे. आकाशातील ग्रह-ताऱ्यांमध्ये सूर्य जसा प्रकाशमान असतो, त्याचप्रमाणे या भूमंडळावर सम्राट अशोक प्रकाशमान आहे. तो भारतीय इतिहासाचे एक सोनेरी पान आहे. सम्राट अशोक थोर आणि महान सम्राट म्हणून ओळखला जातो.

पूर्वायुष्य:

अशोकाच्या कारकिर्दीची माहिती देणारी अनेक साधने उपलब्ध आहेत. सम्राट अशोक चंद्रगुप्त मौर्याचा नातू आणि बिंदुसाराचा दुसरा पुत्र होता. बौद्ध ग्रंथांनुसार, बिंदुसाराला १६ राण्या आणि १०१ पुत्र होते. त्यापैकी सुषीम हा ज्येष्ठ, तर अशोक द्वितीय पुत्र होता. त्याच्या आईसंबंधीही मतभेद आहेत. 'अशोकावदान'मध्ये त्याच्या आईचे नाव 'सुभद्रांगी' तर दक्षिण भारताच्या मतानुसार तिचे नाव 'धर्मा' होते. काही इतिहासकार त्याची आई ग्रीक राजकन्या (बिंदुसाराची पत्नी) होती असे म्हणतात; परंतु यात बौद्ध मत अधिक योग्य वाटते.

बालपणी अशोक फारच खोडकर होता. तो दिसण्यातही साधारण आणि व्यंग असलेला होता; परंतु तो कुशाग्र बुद्धीचा आणि चाणाक्ष होता. तो वडिलांचा फारसा लाडका नव्हता. सम्राटाने राजपुत्राच्या शिक्षणाची उत्तम व्यवस्था केली होती. अशोक आपल्या गुरूंचा आवडता शिष्य होता. तो खेळात आणि ज्ञानातही तरबेज होता. वयाच्या १८ व्या वर्षी त्याची मध्य प्रांताचा (अवंतीचा) राज्यपाल म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. तो अवंतीचा लोकप्रिय राज्यपाल बनला. तेथेच त्याने 'महादेवी' नावाच्या बौद्ध धर्मीय व्यापाऱ्याच्या मुलीशी विवाह केला. तिच्यापासून त्याला महेंद्र आणि संघमित्रा अशी दोन अपत्ये झाली होती. अशोकाची दुसरी राणी 'चारुवाका' होती, तिच्या पुत्राचे नाव कुणाल होते. याशिवाय त्याला अनेक राण्या आणि पुत्र होते, त्यापैकी एकाचे नाव 'शाक्यकन्या' होते.

वडिलांच्या कारकिर्दीत त्याने आपले कर्तृत्व सिद्ध केले होते. तो अवंतीचा राज्यपाल म्हणून काम करत असताना, तक्षशिलेच्या जनतेने बंड केले असता सुषीमला हटवून अशोकाची नेमणूक करण्यात आली. त्याने तेथील जनतेचा विश्वास संपादन करून बंड शांत केले आणि शांतता व स्थिरता प्रस्थापित केली. यावरून त्याचे उत्कृष्ट प्रशासनकौशल्य सिद्ध होते.

राज्यासाठी संघर्ष:

सम्राट बिंदुसाराच्या मृत्यूनंतर त्यांचा ज्येष्ठ पुत्र आणि युवराज सुषीम हाच मौर्य सम्राट झाला. भारतीय परंपरा आणि सिद्धांतानुसार हे योग्यही होते; परंतु सुषीम हा अयोग्य, क्रूर, दुष्ट वृत्तीचा, व्यसनी आणि दुर्वर्तनी राजपुत्र होता. त्याचे सल्लागारही वाईट होते. त्याच्यामध्ये मौर्य सम्राटाची कुवत नव्हती आणि तो जनतेत अप्रिय होता. त्याऐवजी अशोक जनतेत प्रिय आणि कर्तृत्ववान म्हणून परिचित होता.

राजेपदाची त्याला महत्त्वाकांक्षा होती, पण कायदा आणि परंपरेनुसार तो राजा होऊ शकत नव्हता. बिंदुसाराच्या मृत्यूच्या वेळी तो राजधानीत नव्हता, त्यामुळे सुषीमचा राज्याभिषेक झाला. अशोकाने प्रधान अमात्य राधागुप्त खल्लाटक यांच्या मदतीने राजगादी मिळवण्याचा प्रयत्न केला. अखेर, कटकारस्थाने आणि सत्तासंघर्ष होऊन सुषीम आणि त्याच्या सहकाऱ्यांना ठार मारले गेले. या प्रसंगी त्याने आपल्या सर्व ९९ भावांना ठार मारल्याचे वर्णन आहे; परंतु बौद्ध मतानुसार, तारानाथ आणि व्ही. ए. स्मिथ यांच्या मते त्याने केवळ सहा भावांना ठार मारले होते. त्याच्या शिलालेखांमध्ये त्याच्या कारकिर्दीच्या १३ व्या वर्षी काही भावांचा उल्लेख आलेला आहे, ज्यामुळे सर्व भावांचा वध केला असा दावा चुकीचा वाटतो. बौद्ध साहित्यात अशोकाचा उल्लेख 'चंडाशोक' (अतिशय क्रूर अशोक) असा केला आहे. कलिंगच्या युद्धापूर्वी तो चैनी, विलासी, सत्तापिपासू, क्रूर आणि दुष्ट असल्याचा उल्लेख आहे. सत्ताप्राप्तीसाठीसुद्धा त्याने कटकारस्थाने आणि क्रौर्याचा अवलंब केला होता.

राज्यारोहण:

सम्राट बिंदुसाराचा मृत्यू इ.स.पू. २७३ मध्ये झाला होता, पण अशोकाचे राज्यारोहण मात्र इ.स.पू. २६९ मध्ये झाले. या ४ वर्षांच्या विलंबामुळे काही प्रश्न निर्माण होतात. के. पी. जैस्वाल याविषयी म्हणतात की, वैदिक परंपरेनुसार राजा होण्यासाठी २५ वर्षे वय आवश्यक होते. बिंदुसाराच्या मृत्यूच्या वेळी अशोकाचे वय फक्त २१ वर्षांचे होते, म्हणून ४ वर्षांनंतर त्याचा राज्याभिषेक करण्यात आला; परंतु बहुतांश इतिहासकार या मताशी सहमत नाहीत. त्यांच्या मते, या चार वर्षांत सम्राट अशोक राज्यप्राप्तीसाठी आपल्या भावांशी संघर्ष करत होता. अखेर, या सत्तासंघर्षात अशोकाने आपल्या विरोधकांना ठार मारून मौर्य वंशाची राजसत्ता मिळवली. सर्वांचा योग्य बंदोबस्त केल्यानंतर त्याने राधागुप्ताच्या मदतीने स्वतःचा राज्यारोहण समारंभ करून घेतला (इ.स.पू. २६९). त्याच्या १३ व्या शिलालेखात याचा उल्लेख आलेला आहे.

कलिंगचे युद्ध: (इ.स.पू. २६१)

कलिंगचे युद्ध सम्राट अशोकाच्या कारकिर्दीतील एक महत्त्वपूर्ण घटना आहे. आपल्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीपासून अशोक आपल्या पूर्वजांप्रमाणेच राज्यकारभार करत होता. तो एका विशाल साम्राज्याचा स्वामी होता, परंतु त्याला एक गोष्ट सतत खटकत होती ती म्हणजे कलिंगचे स्वतंत्र राज्य. महानदी आणि गोदावरीच्या दोआबात, पूर्व सागराला लागून असलेले हे राज्य मगधच्या राजधानीपासून जवळ होते, आणि ते त्याच्या हृदयात रुतलेल्या काट्यासारखे वाटत होते. म्हणून इ.स.पू. २६१ मध्ये अशोकाने कलिंग देशावर स्वारी केली.

त्याच्या १३ व्या शिलालेखात या युद्धाचे वर्णन केलेले आहे. त्यात युद्धाचे भयंकर स्वरूप सांगितले आहे. कलिंगच्या राजानेही प्रतिकाराची जय्यत तयारी केली. दोन्ही सैन्यांमध्ये घनघोर आणि प्रचंड रणधुमाळी झाली. कलिंगचे सैन्य आणि राजाही प्राणपणाने लढले. रणांगणावरच प्रेतांचे ढीग निर्माण झाले. कलिंग नरेशही युद्धात मारला गेला आणि या युद्धात सम्राट अशोकाचा विजय झाला. हे त्याच्या आयुष्यातील पहिले आणि शेवटचेच युद्ध ठरले. त्याने कलिंग देश जिंकून आपल्या साम्राज्यात विलीन केला आणि त्यावर एका राज्यपालाची नियुक्ती

केली. या युद्धात एक लाख सैनिक मरण पावले आणि दीड लाख सैनिक कैदी झाले. हजारो सैनिक अपंग आणि जखमी झाले. रणांगणावर रक्ताचे पाट वाहिले. रोगराई निर्माण झाली. कोल्हे, लांडगे, गिधाडे, कुत्रे प्रेतांवर तुटून पडले. अत्यंत विदारक आणि बीभत्स दृश्य निर्माण झाले होते.

या युद्धातील प्रचंड हानी आणि भयंकर, विकृत चित्र पाहून सम्राट अशोकाचे हृदय विदीर्ण झाले. त्याला खूप पश्चात्ताप झाला. यापुढे कधीही युद्ध न करण्याची आणि हातात शस्त्र न घेण्याची प्रतिज्ञा त्याने केली. त्याचे हृदयपरिवर्तन घडून आले. त्यानंतर अशोकाने सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांचा अवलंब केला. कलिंगच्या युद्धाचे सम्राट अशोकाच्या जीवनावर दूरगामी आणि मूलभूत परिणाम झाले. त्या युद्धाचे परिणाम भारताच्या इतिहासातही मूलभूत, आदर्श आणि नवयुगाचे निर्माण करणारे ठरले. वाईटातूनसुद्धा चांगल्या गोष्टी घडून येतात हे सिद्ध झाले. त्याचे हृदय जनतेच्या दुःखाने आणि प्रेमाने भरून गेले.

बौद्ध धर्माचा स्वीकार:

युद्धापूर्वीसुद्धा तो बौद्ध भिक्षू आणि आचार्यांशी चर्चा करत असे; परंतु त्याने बौद्ध धर्म स्वीकारला नव्हता. कलिंगच्या युद्धानंतर मात्र तो पूर्णपणे बदलला. त्या काळात तो उपगुप्त नावाच्या बौद्ध धर्मगुरूंच्या सान्निध्यात आला. उपगुप्ताने त्याचे मत परिवर्तन घडवून आणले आणि त्याने बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. उपगुप्ताने त्याला बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. तो बुद्धाच्या अहिंसा धर्माचा अनुयायी आणि उपासक बनला. डॉ. राय चौधरी म्हणतात की, या घटनेमुळे भारताच्या इतिहासात नव्या युगाची सुरुवात झाली आणि विश्वशांती व मानवतेचे नवे पर्व सुरू झाले. अशोकाने आपल्या साम्राज्यवादी धोरणाचा कायमचा त्याग केला. साम्राज्यात सहिष्णुतेचे, सहकार्याचे आणि धार्मिक व सांस्कृतिक ऐक्याचे युग अवतरले. सहजीवन, सहअस्तित्व आणि सहजानंदाचे नवे युग निर्माण झाले.

अशोकाचा राजपदाचा सिद्धांत:

अशोकाचा राजपदाचा सिद्धांत अत्यंत उच्च दर्जाचा आणि तत्त्वांचा होता. तो राजपदाकडे एक आदर्श म्हणून पाहत असे. रामराज्याचा आदर्श त्याच्या समोर दिसतो. त्याचे राजपदाविषयीचे विचार कलिंगच्या १३ व्या आणि ७ व्या शिलालेखातून व्यक्त झालेले दिसून येतात.

कलिंगच्या शिलालेखात तो म्हणतो, "सर्व प्रजा माझी मुले आहेत. ज्याप्रमाणे मी माझ्या मुलांच्या कल्याणाचा आणि समृद्धीचा विचार करतो, त्याचप्रमाणे प्रजेच्या कल्याणाचा विचार करतो. आपल्या अधिकाऱ्यांनीसुद्धा प्रजेवर अन्याय, जुलूम, अत्याचार न करता त्यांच्याशी न्यायाने कारभार करावा." असा आदेश त्याने दिला होता. राजाने प्रजेवर पुत्रवत प्रेम करावे आणि प्रत्येकाला योग्य न्याय मिळावा, असे त्याचे मत होते. परंतु त्याचबरोबर, समाजद्रोही, राज्यद्रोही, राष्ट्रघातकी आणि समाजकंटकांना कठोर शासन आणि दंड करावा असेही त्याचे म्हणणे होते. प्रजा भयमुक्त असावी. राजाचे चारित्र्य शुद्ध आणि निष्कलंक असावे. रामाचा आणि रामराज्याचा आदर्श ठेवावा, श्रीकृष्णाचा व्यवहार आणि उपयुक्तवादाचा अवलंब करावा.

आपल्या ७ व्या शिलालेखात अशोक म्हणतो, "मी सदैव प्रजेची गाऱ्हाणी ऐकण्यासाठी तयार आहे. जरी मी राजोद्यानात फिरत असलो किंवा भोजनगृहात भोजन करत असलो, किंवा अंतःपुरात स्त्री-संगतीत असलो, किंवा मी झोपलेला असलो, तरी मला बोलवावे, मला निरोप द्यावा. मी केव्हाही आणि कोठेही येण्यास तयार आहे. प्रजेचे कल्याण आणि हित हे माझ्या राज्याचे उद्दिष्ट आहे. कोणीही न्याय न मिळता परत जाऊ नये. 'अहिंसा परमो धर्म' हे माझे ब्रीद आहे. प्रजेच्या ऐहिक, नैतिक आणि आत्मिक उन्नतीसाठी राजाने सदैव तयार असावे. प्रजेचे दुःख ते राजाचे दुःख, तर प्रजेचे सुख तेच राजाचे सुख होय." अशा प्रकारे राजपदाविषयी सम्राट अशोकाचा दृष्टिकोन होता.

अशोकाचे साम्राज्य व शासन संस्था:

सम्राट अशोकाला चंद्रगुप्त मौर्य आणि सम्राट बिंदुसार यांच्या विशाल साम्राज्याचा वारसा मिळाला होता. त्यात त्याने कलिंग देश जिंकून भर घातली होती. त्याचे साम्राज्य उत्तरेस हिमालयापासून दक्षिणेस कावेरी नदी आणि निलगिरी पर्वतापर्यंत पसरले होते. पूर्वेस आसामपासून पश्चिमेस, वायव्येकडे इराणपर्यंत पोहोचले होते. पूर्वेकडील अरुणाचल, नागालँड, मणिपूर वगळता आणि दक्षिणेकडील पांड्य, चेर, चोल प्रदेश वगळता बाकी संपूर्ण भारतावर सम्राट अशोकाची राजसत्ता होती. आजच्या भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश आणि अफगाणिस्तानचा प्रदेश त्याच्या साम्राज्यात समाविष्ट होता. भारताच्या इतिहासात त्यापूर्वी किंवा त्यानंतरही कोणत्याही सम्राटाकडे एवढ्या मोठ्या भूप्रदेशाचे स्वामित्व नव्हते. एवढ्या मोठ्या साम्राज्याची त्याने चोख शासन व्यवस्था सांभाळून ऐक्य आणि प्रगती साधली. साम्राज्याचे प्रांतांमध्ये विभाजन केले होते. इ.स.पू. २३६ मध्ये सम्राट अशोकाचा मृत्यू झाला.

सम्राट अशोकाच्या कार्याचे मूल्यमापन:

सम्राट अशोकाची योग्यता अनेक कामांतून आणि गुणांतून वर्णन करता येते. त्याने जनतेची केवळ भौतिक आणि बाह्य प्रगती केली नाही, तर त्यांची आध्यात्मिक आणि आत्मिक प्रगतीही घडवून आणली. डॉ. राधाकुमुद मुखर्जी म्हणतात की, "सम्राट अशोक राजा म्हणून प्रसिद्ध नाही, तर माणूस म्हणूनही तो श्रेष्ठ महापुरुष होता." इतर राजपुत्रांप्रमाणे अशोकानेही तरुणपणात शिकार आणि युद्ध केले. तो स्वभावाने निर्दयी असला, तरी एक कुशल सेनापती होता. त्याने काश्मीर आणि कलिंगवर विजय मिळवला होता. कलिंगच्या विजयानंतर त्याच्या विचारांत क्रांती झाली, पण त्याचा परिश्रम करण्याचा उत्साह टिकून होता. धर्मप्रचारासाठी त्याने धर्माचे मोठे संघ तयार करून त्यांना देशोदेशी पाठवले.

सम्राट अशोक एक निःस्वार्थी जीवन जगला. त्याने कायमच जनहित केले. म्हणूनच एच. जी. वेल्स म्हणतात, "जगाच्या इतिहासात अशोकाचे नाव झळकणारे आहे." त्याच्या धम्म धोरणामुळे सर्व देशांत आणि देशाबाहेरही धर्म, नीती आणि सदाचार या गोष्टींचा प्रचार आणि प्रसार झाला. कला आणि संस्कृतीचा प्रसार झाला. पाली आणि ब्राह्मी लिपीचा प्रसार झाला. आंतरराष्ट्रीय संबंध अधिक दृढ झाले. सम्राट अशोकाने मानवतावादी दृष्टिकोनातून राज्य करावे, हे तत्त्व फक्त सांगितले नाही, तर ते व्यवहारात कसे आणता येईल याचा प्रत्यक्ष आचरणातून आदर्श घालून दिला. म्हणूनच अशोक हा एक महान योद्धा, त्यागी, न्यायी, प्रशासक, धर्मसहिष्णू आणि भूतदयावादी होता. तो खऱ्या अर्थाने प्रजावत्सल राजा होता.

ड) **अशोकाचे उत्तराधिकारी:**

अशोकानंतर सत्तेवर आलेल्या उत्तराधिकाऱ्यांबाबत मतभेद आहेत. महेंद्र, कुणाल, जल्लौक यापैकी कोण सत्तेवर आले, याबाबतही संभ्रम आहे. विष्णुपुराणानुसार अशोकानंतर गादीवर आलेले राजे सुयशस्, दशरथ, संगत, शालीशुक, सोमशर्मा आणि बृहद्रथ अशी मालिका आढळते. 'राजतरंगिणी'चा लेखक कल्हण याच्या मते अशोकानंतर जल्लौक गादीवर आला. तारानाथच्या मते, अशोकानंतर गांधारचा वीरसेन सत्तेवर आला. अशोकानंतर कुणाल हा गादीवर आल्याचा उल्लेख अनेक प्राचीन ग्रंथांमध्ये आहे. या कुणालच्या पुत्रांना संप्रती आणि निगोचक असे म्हणतात. अशोकानंतर मौर्य घराण्यात एकही कर्तृत्ववान राजा झाला नाही. बाणभट्टरचित 'हर्षचरित'मध्ये बृहद्रथ हा मौर्य घराण्याचा शेवटचा शासक म्हणून उल्लेख आहे. याच ग्रंथात बृहद्रथचा वध त्याचा सेनापती पुष्यमित्राने केला असे नमूद आहे. ही घटना इ.स.पू. १८७ मध्ये घडली होती.

मौर्यकालीन राजकीय घडामोडींचे सिंहावलोकन:

मौर्य साम्राज्य भारतीय इतिहासातील एक सुवर्णपर्व आणि राजकीय ऐक्याचे महान उदाहरण मानले जाते. या घराण्याचा संस्थापक चंद्रगुप्त मौर्य याच्या जीवनप्रवासाचे आकलन विविध स्रोतांतून आणि ऐतिहासिक अभिलेखांमधून होते. चंद्रगुप्त मौर्य हा क्षत्रिय कुळात जन्मला की दासीपुत्र होता, याबद्दल तज्ज्ञांचे विविध मतप्रवाह आहेत. काही अभ्यासकांना 'मुरा' या दासीपासूनच 'मौर्य' हे नाव मिळाले असे वाटते, तर काहींना या घराण्याचे मानचिन्ह मोर (मयूर) असल्याने 'मौर्य' हे नाव अधिक सुसंगत वाटते.

चंद्रगुप्त मौर्य हा इतिहासातील सर्वात पराक्रमी सम्राटांपैकी एक मानला जातो. त्याने मगधच्या जुलमी नंद राजाच्या सैन्यातून आपला प्रवास सुरू केला, पण पुढे त्याला अपयश आल्याने तो पाटलीपुत्रातून बाहेर पडला. याच वेळी, अलेक्झांडर मॅसिडोनियाचा पंजाब परिसर ग्रीक क्षत्रपांकडे सोपवून मायदेशी परतला. या भागात ग्रीक सत्तेविरुद्ध तीव्र असंतोष निर्माण झाला. चंद्रगुप्ताने या असंतोषाला योग्य दिशा देत जनतेला संघटित केले. चाणक्य यांच्या बुद्धिमत्तेच्या मदतीने त्याने नंद साम्राज्याचा नाश केला आणि स्वतःला सम्राटपद मिळवले. त्याने काबुल, कंदाहार, बलुचिस्तान, सौराष्ट्र, दक्षिण कर्नाटक आणि कावेरी नदीपर्यंत पसरलेले एक विशाल साम्राज्य उभारले, जे कोणत्याही भारतीय सम्राटाने त्यापूर्वी इतके वटवले नव्हते. अलेक्झांडरचा सेनापती सेल्युकस निकेटरशी झालेल्या युद्धातून त्याने साम्राज्याची मर्यादा वाढवली आणि दोन्ही साम्राज्यांमध्ये मैत्रीपूर्ण विवाह-संबंध जोडले. आपल्या कारकिर्दीत चंद्रगुप्त एका महान योद्धा आणि प्रशासकाचे प्रतिरूप ठरतो.

चंद्रगुप्ताच्या निधनानंतर त्याचा मुलगा बिंदुसार सत्तेवर आला. त्याच्याबद्दल उपलब्ध माहिती मर्यादित असली तरी, ग्रीक राजपुत्र अँटिओकस आणि इजिप्तचा टॉलेमी यांच्यासारख्या परदेशी सत्तांशी बिंदुसारचे मैत्रीपूर्ण संबंध होते. बिंदुसारने वडिलांनी घालून दिलेली प्रशासकीय सूत्रे काटेकोरपणे सांभाळली. त्याने दक्षिण भारतात दोन महासागरांच्या प्रदेशांपर्यंत साम्राज्य वाढवले आणि अंतर्गत बंड व संघर्षांचा शेवट करून साम्राज्यात स्थैर्य आणले.

तक्षशिलेसारख्या प्रदेशात असंतोष निर्माण झाला तेव्हा त्याने अशोकाला राज्यपाल म्हणून नियुक्त करून बंड शमवले. बिंदुसार हा एक गुणवान, चतुर, धैर्यशील आणि गुणग्राही सम्राट मानला जातो.

सम्राट अशोक मौर्य वंशाचा तिसरा आणि सर्वात प्रसिद्ध सम्राट. अशोकाचा राज्यारोहण गूढ आणि संघर्षांनी भरलेला होता. सुषीम या ज्येष्ठ भावाच्या गादीला आव्हान देताना, अशोकाने सर्व भावांना ठार केले, अशी दंतकथा प्रचलित आहे. कलिंगच्या युद्धाने अशोकाच्या जीवनात मूलभूत परिवर्तन घडले. या युद्धातील प्रचंड हानी, रक्तपात आणि विनाश पाहून अशोकाच्या अंतःकरणाचे हृदयपरिवर्तन झाले. त्यानंतर त्याने बौद्ध धर्म, अहिंसा आणि जनकल्याणाच्या तत्त्वांना जीवनाचा केंद्रभाग बनवले. या परिवर्तनामुळे भारताच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक इतिहासात एका नव्या युगाचा प्रारंभ झाला.

अशोकाच्या कारकिर्दीत त्याने साम्राज्याची सीमा विस्तृत ठेवली. आजच्या भारत, पाकिस्तान, बांगलादेश आणि अफगाणिस्तानच्या विविध भागांवर त्याने शासन केले. अशोकाने धर्माचा मोठ्या प्रमाणावर प्रचार केला, अनेक धर्मदूत परदेशी पाठवले आणि सर्वधर्म सहिष्णुता, दया आणि नैतिकता यावर भर दिला. पाटलीपुत्र आणि चार उपराजधान्यांमधून प्रांतप्रमुखांनी प्रशासकीय व्यवस्था सांभाळली. शिलालेख, स्तंभ आणि गुहा अभिलेखांतून अशोकाचा राजधर्म, न्याय, प्रजेवरील प्रेम, सर्वधर्मसमभाव आणि लोकहिताचे कार्य स्पष्ट होते.

अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्य घराण्यात कोण सत्तेवर आले, याबद्दल संदिग्धता आहे. महेंद्र, कुणाल, जल्लौक, सुयशस्, दशरथ अशा राजांनी सत्ता सांभाळली, पण पुढे मौर्य घराण्यात एकही कर्तृत्ववान राजा झाला नाही. शेवटी बृहद्रथ हा शेवटचा मौर्य राजा ठरला. त्याचा वध त्याचा सेनापती पुष्यमित्र शुंगांनी केला, आणि याच घटनेने मौर्य साम्राज्याचा शेवट झाला.

ऐतिहासिक मूल्यमापन:

मौर्यकालीन राजकीय घडामोडींचा अभ्यास करताना आपण पाहतो की, या काळात साम्राज्यविस्तार, धर्मपरिवर्तन, न्याय आणि लोककल्याण, प्रशासन व्यवस्था आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध यांचा अनोखा संगम साधला गेला. चंद्रगुप्त, बिंदुसार आणि अशोक या ऐतिहासिक महानायकांनी राजसत्तेच्या विविध स्तरांवर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक परिवर्तन घडवून आणले. याच काळात भारतावर सर्वात मोठे साम्राज्य स्थापन झाले. शिलालेख, स्थापत्यशिल्प आणि कला-धर्माच्या साधनांनी त्याचा ठसा आजही आपल्या संस्कृती, इतिहास आणि विचारधारेवर आहे.

अशोकाच्या शासनाच्या आदर्शांनी 'राजा' ही संकल्पना केवळ सत्ता, वैभव किंवा भौतिक समृद्धीपुरती मर्यादित न राहता ती लोकहित, नीतिमूल्ये, धर्म, दया आणि सहिष्णुतेसारख्या उच्च आदर्शांकडे जाणीवपूर्वक वळली. आत्म-कल्याण, लोक-कल्याण आणि आंतरराष्ट्रीय शांती या मूल्यांची बीजे त्याने भारतीय समाजाच्या अंतःकरणात रुजवली.

शेवटी, मौर्यकालीन राजकीय घडामोडी हे भारताच्या राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेतील कळीचे टप्पे ठरतात. या राजवंशाने केवळ साम्राज्याचे आकारमान नव्हे, तर भारतीय विचार, धर्म, न्याय, शिल्प आणि अभिलेखांचे असंख्य

आयाम पुढे आणले. त्यांच्या परंपरेचा प्रभाव आणि आदर्श आजही भारतीय समाज आणि राज्यकारभाराच्या तत्त्वज्ञानात जिवंत आहे.

प्रकरण- ६: मौर्यकालीन प्रशासन व्यवस्था

प्रस्तावना:

प्राचीन भारताच्या इतिहासात मौर्य, शक, कुषाण, सातवाहन, गुप्त, वाकाटक आणि वर्धन यांसारख्या राजवंशातील राजांनी विशाल साम्राज्यांची निर्मिती केली. पुरावे सांगतात की, या राजांनी योग्य आणि कार्यक्षम प्रशासन यंत्रणा उभारून विशाल भूभागावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. या सर्व राजवटींमध्ये मौर्यकाळातील प्रशासन व्यवस्था अधिक प्रजाहितकारी आणि कल्याणकारी होती. कौटिल्य, जो मौर्यकाळात प्रसिद्ध राजनीतिज्ञ आणि 'अर्थशास्त्रा'चा लेखक होता, तो मौर्यांचा प्रधानमंत्री व राजगुरू होता. त्याच्या विचारांवरच मौर्यांची प्रशासन यंत्रणा उभारली होती.

प्राचीन काळापासून भारतातील राजांनी आपल्या राज्याचा कारभार चालवण्यासाठी प्रशासन यंत्रणा उभारली होती. राजकीय सिद्धांतानुसार, राज्यसंस्थेचा उदय प्रजेच्या संरक्षण आणि कल्याणासाठीच झाला. त्यातूनच राजसत्ता, लोकसत्ता आणि राजकीय सत्ता या संघटना उदयास आल्या. त्याचप्रमाणे मौर्य सम्राटानेसुद्धा आपल्या साम्राज्यासाठी एक मजबूत शासन यंत्रणा तयार केली होती. विशेष म्हणजे, प्राचीन भारतातील प्रसिद्ध राजनीतिज्ञ आणि 'अर्थशास्त्रा'चा कर्ता कौटिल्य याच काळात होऊन गेला. तो पहिला मौर्य सम्राट चंद्रगुप्ताचा प्रधानमंत्री आणि राजगुरू होता. त्याच्या विचारांवरच मौर्यांची प्रशासन यंत्रणा उभारलेली होती.

कौटिल्य म्हणतो की, राजाने दंडनीतीचा अवलंब करावा. त्याने माता-पिता, गुरु, पत्नी, मुले आणि आप्तजनांशी सौहार्दपूर्ण संबंध ठेवावेत. वृद्ध, अपंग, अनाथ, गरीब आणि स्त्रियांचे संरक्षण करणे राजाचे कर्तव्य आहे. सार्वजनिक मनोरंजनावर लक्ष ठेवून, चोरी, व्यभिचार, मद्यपान, दरोडेखोरी, जुगार यांसारख्या गोष्टींवर कडक निर्बंध घालावेत. दुष्काळात प्रजेला काम पुरवणे हे राजाचे आद्य कर्तव्य आहे. प्रशासनाच्या सोयीसाठी साम्राज्याचे विभाजन करावे. राज्यकारभार सुसूत्र, सुसंबंध आणि सुनियंत्रित असावा. या दृष्टीनेच मौर्यांची प्रशासन यंत्रणा उभारण्यात आली होती, ज्यात केंद्रीय, प्रांतीय, जिल्हा (प्रदेश), तालुका (विशय), ग्राम आणि नगर प्रशासन असे विभाग होते.

अ. केंद्रीय प्रशासन:

केंद्रीय प्रशासनाचे केंद्र पाटलीपुत्र हे मौर्य साम्राज्याची राजधानी होती. केंद्रीय प्रशासनाचे तीन उपविभाग पाडता येतील: १) सम्राट, २) मंत्रिपरिषद आणि ३) विविध खाती.

१. सम्राट: (राजा)

मौर्य वंशात अनेक सम्राट होऊन गेले, त्यांपैकी सम्राट चंद्रगुप्त आणि सम्राट अशोक विशेष प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे राजपदाचे सिद्धांत अत्यंत उच्च प्रतीचे होते. चंद्रगुप्त कौटिल्याच्या राजनीतीचा पुरस्कर्ता होता, तर सम्राट अशोक आदर्श रामराज्याचा समर्थक होता. मौर्य प्रशासनात सम्राट हा संपूर्ण साम्राज्य आणि प्रशासनाचा केंद्रबिंदू होता. तो राजसत्तेच्या तिन्ही प्रमुख शाखा - कायदेकारी, कार्यकारी आणि न्यायसंस्थेचा अधिपती होता. तरीही, त्याच्यावर धर्मनीती, रूढी आणि परंपरा यांचे बंधन होते.

सम्राट चंद्रगुप्त कौटिल्याच्या राजनीतीनुसार वर्तन करत असे. कौटिल्य म्हणतो, राजाने फक्त ४ तास झोपावे, ३ तास खाणे आणि करमणुकीत घालवावे आणि बाकीचा सारा वेळ राज्यकारभारात व्यतीत करावा. राजा दररोज दरबार भरवून प्रजेचे प्रश्न सोडवत असे. या दरबाराचे वर्णन मेगॅस्थेनीसने व्यवस्थित केले आहे. राजाने स्वतःच्या संरक्षणात नेहमीच दक्ष राहावे, अन्न परीक्षण करून खावे, शयनगृह वारंवार बदलावे आणि राजवाड्यात महिला रक्षिका नेमाव्यात असे कौटिल्याने सांगितले होते. राजा मौल्यवान अलंकार आणि वस्त्रे परिधान करत असे.

राजा मंत्री, पदाधिकारी आणि अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करत असे. तो प्रजेला आपली संतान मानत असे आणि त्यांच्या हितासाठी अधिकारी व मंत्र्यांना सतत सूचना देत असे. राजा स्वतः सिंहासनावर बसून न्यायदान करत असे. राज्याच्या आणि प्रजेच्या संपूर्ण संरक्षणाची जबाबदारी तो स्वतः घेत असे. राज्याचे परराष्ट्रीय धोरण निश्चित करणे, तसेच राज्यात शांतता, सुव्यवस्था आणि स्थिरता राखणे ही कामेही राजा स्वतः पार पाडत होता. त्यामुळे राजपद म्हणजे केवळ 'गुलाबशय्या' नसून त्याचे 'काटे'ही सहन करावे लागत असत. प्रजेचे हित आणि कल्याण हेच राजे आपले सुख आणि आनंद मानत होते.

२. मंत्रिपरिषद:

राजाचे यश त्याच्या मंत्रिपरिषदेवर अवलंबून असते. एकटा राजा संपूर्ण साम्राज्याचा कारभार व्यवस्थित पाहू शकत नसे, म्हणून तो राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी मंत्रिपरिषद नियुक्त करत असे. राजा मंत्र्यांची नियुक्ती करण्यापूर्वी त्यांचे गुण आणि निष्ठा याची कसून चौकशी करत असे. गरजेनुसार तो मंत्र्यांची नियुक्ती करत असे. मंत्र्यांना 'अमात्य' असे म्हणत. प्रधानमंत्र्याला 'अग्रमात्य' म्हणत असत. त्यांच्या मदतीला सहायक मंत्री, सचिव आणि अधिकारी असत.

मंत्री साधारणतः कुलीन, निष्ठावंत, दूरदर्शी, प्रतिभावंत, समयसूचक, गुणग्राही, सामर्थ्यवान, स्वामीनिष्ठ, लोभरहित आणि चारित्र्यवान असावेत. त्यांना 'सर्वदर्शी' अशी संज्ञा होती. महामंत्र्याला 'सर्वदर्शी', परराष्ट्रमंत्र्याला 'महासंधीविग्रहक', अर्थमंत्र्याला 'समाहर्ता' आणि न्यायमंत्र्याला 'प्राडविवाक' असे संबोधले जाई. अमात्य आपापल्या खात्याचे प्रमुख होते. सर्व वर्णांमधून अमात्यांची किंवा सचिवांची निवड होत होती. त्यांच्या मदतीला अधिकारी वर्ग नियुक्त केला जात असे. प्रत्येक खात्यासाठी मंत्रालय (सचिवालय) होते. कौटिल्याचा अर्थशास्त्र ३० खात्यांचा उल्लेख करतो, तर मौर्य प्रशासन १८ खात्यांमध्ये विभागले होते. खातेप्रमुखाला अमात्य किंवा सचिव म्हणत असत. प्रत्येक खात्याचा कारभार पाहण्यासाठी श्रेणीबद्ध अधिकारी व नोकरवर्ग होता. सर्वांना रोख वेतन दिले जात असे.

३. लष्कर खाते (संरक्षण खाते):

मौर्य साम्राज्याची उभारणी सैन्यशक्तीच्या जोरावर झाली होती आणि साम्राज्याचे संरक्षणही कार्यक्षम सैन्यामुळेच शक्य झाले. लष्कराचा कारभार पाहण्यासाठी ३० सदस्यांचे लष्कर मंडळ होते. त्याच्या ६ उपसमित्या होत्या. संरक्षण खाते ६ भागांत विभागले होते: पायदळ, घोडदळ, गजदळ, रथदळ, आरमार आणि पुरवठा विभाग. सैन्याची उभारणी, व्यवस्था, प्रशिक्षण आणि निर्मितीची कामे उपसमित्यांना करावी लागत असत. सम्राट सर्व

सैन्याचा प्रमुख अधिपती होता. सम्राट चंद्रगुप्त आणि सम्राट अशोक स्वतः युद्धात भाग घेऊन नेतृत्व करत असत. ते रणांगणावर स्वतः युद्धाचे सूत्रसंचालन करत होते. सैनिकांना रोख वेतन दिले जाई.

पायदळ:

प्लीनीच्या उल्लेखानुसार, चंद्रगुप्त मौर्याकडे ६ लाख पायदळ होते. प्रत्येक सैनिकाकडे तलवार, भाला, गदा, धनुष्यबाण किंवा परशू ही शस्त्रे होती.

घोडदळ:

चंद्रगुप्त मौर्याकडे ३० हजार घोडदळ होते. घोडस्वाराजवळ दोन भाले आणि तलवार असत. घोडे आणि शस्त्रे राजाकडून दिली जात होती आणि प्रशिक्षणाचीही सोय होती.

गजदळ:

चंद्रगुप्त मौर्याकडे ९ हजार गजदळ होते. मोठे योद्धे, सेनापती आणि सरदार हत्तीवर हौद्यात बसून युद्ध करत. हत्तींचा उपयोग युद्धसाहित्य वाहून नेण्यासाठीही होत असे. सम्राट आणि राजपुत्रसुद्धा हत्तीवर बसून युद्ध करत. हत्तींना युद्धाचे शिक्षण दिले जात असे. प्रसंगी हत्तींना मद्य पाजून बेभान करून शत्रू सैन्यात सोडून विध्वंस करत.

रथदळ:

चंद्रगुप्ताकडे ८ हजार रथ होते. रथांना घोडे किंवा बैल जोडले जात. रथात दोन मोठे योद्धे बसून युद्ध करत असत. रथदळ वैभवशाली आणि प्रभावी होते.

आरमार:

चंद्रगुप्त मौर्याने नाविक दलाचीसुद्धा उभारणी केली होती. त्यात तराफे, नावा, जहाजे आणि बोटी यांचा समावेश होता. नदीतून युद्धसाहित्य व सैन्याची वाहतूक करण्यासाठी नाविक दलाचा उपयोग होत असे. मोठ्या नद्या ओलांडण्यासाठीही ते उपयुक्त होते.

सैन्यासाठी शिबंदी, दाणागोटा, दारूगोळा पुरवणे, त्यांच्यासाठी शस्त्रे व पोशाख तयार करणे, अन्न आणि पाणीसाठा करणे, जखमी सैनिकांना रणांगणातून उचलून आणणे, त्यांची सेवा करणे आणि प्रेतांची विल्हेवाट लावणे यांवर मौर्यांनी विशेष लक्ष दिले. युद्धातील यश त्यावर अवलंबून होते.

सैन्य भरती सर्व वर्ण आणि जातींमधून केली जात असे. प्रामुख्याने क्षत्रियांचा भरणा जास्त होता. कौटिल्य म्हणतो की, ब्राह्मण वर्णाचे सैन्य कुचकामी होते, त्याऐवजी क्षत्रिय सैन्य उत्तम प्रतीचे होते. चंद्रगुप्त मौर्याने 'खडे सैन्य' (स्थायी सैन्य) उभारले होते. साम्राज्यासह मांडलिक आणि मित्रराष्ट्रांतूनही सैन्य भरती केली जात होती. रानटी, जंगली आणि आदिवासी समाजातूनही भरती केली जात असे. सैन्याला रोख वेतन दिले जाई आणि शौर्याबद्दल बक्षीस दिले जाई. सैन्याला प्रशिक्षण देण्याची उत्तम व्यवस्था होती. साम्राज्याच्या रक्षणासाठी सरहद्दीवर आणि

महत्त्वाच्या ठिकाणी गड आणि किल्ले बांधून संरक्षण केले जात होते. सैन्याच्या या प्रचंड सामर्थ्याच्या जोरावरच मौर्य सम्राटाने विशाल साम्राज्याची निर्मिती केली होती.

४. युवराज:

मौर्य प्रशासनामध्ये युवराजांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान होते. राजाचा संभाव्य वारस म्हणून त्यांना प्रशासनामध्ये अनेक जबाबदाऱ्या सोपवल्या जात. युवराजांचे वय, अनुभव आणि राजाच्या इच्छेनुसार त्यांना दिलेल्या जबाबदाऱ्या बदलत असत.

शिक्षण व प्रशिक्षण:

युवराजांना राजकारण, शासन, युद्धकला, नीतिशास्त्र आणि धर्म यांसारख्या विषयांचे शिक्षण दिले जात असे. त्यांना प्रशासकीय आणि न्यायालयीन कामकाजाचे प्रशिक्षण दिले जाई, तसेच युद्धकला आणि घोडेस्वारी यामध्येही त्यांना पारंगत केले जात असे.

प्रशासकीय कार्ये:

राजाच्या अनुपस्थितीत युवराज राज्यकारभार सांभाळत. राज्यातील विविध प्रांतांना भेटी देऊन तेथील परिस्थितीचा अहवाल राजाला देत असत. प्रसंगी त्यांना प्रांतांचे राज्यपाल म्हणूनही काम करावे लागत असे. बिंदुसारने आपल्या तिन्ही मुलांना, सुषीम, अशोक आणि तिष्य यांना उत्तम शिक्षण दिले होते. अशोक स्वतः प्रतिभावान, महत्त्वाकांक्षी आणि शस्त्र-शास्त्रनिपुण होता. त्याने वायव्य भागातील तक्षशिलेचे बंड मोडून काढून आपल्या पराक्रमाची चुणूक दाखवली. त्यानंतर तो उज्जैनचा प्रतिनिधी (राज्यपाल) म्हणूनही काम करत होता.

सैन्यविषयक कार्ये:

युवराज सैन्यदलाचे नेतृत्व करणे, युद्धात भाग घेणे, तसेच सैन्यदलाच्या व्यवस्थापनात आणि प्रशिक्षणातही मदत करत. याशिवाय, युवराज राजाला राजकीय सल्ला देणे, राजकीय करार आणि तहनाम्यांमध्ये मदत करणे आणि राजाच्या वतीने राजदूतांशी व इतर राजांशी वाटाघाटी करणे यांसारखी कामेही करत होते.

इतर कार्ये:

युवराज राजाला न्यायदान करण्यात मदत करत. ते धार्मिक विधींमध्ये राजाचे प्रतिनिधित्व करत, दानधर्म करत आणि धार्मिक संस्थांना मदत करत. दुष्काळ, पूर आणि इतर नैसर्गिक आपत्त्यांमध्ये लोकांना मदत करण्याचे कामही ते करत असत. युवराज जनतेच्या कल्याणासाठी सतत कार्य करत होते.

मौर्य प्रशासनात युवराजांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण होती. राजाचा उत्तराधिकारी म्हणून त्यांना प्रशासन, सैन्य, राजकारण आणि सामाजिक क्षेत्रात अनेक जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागत असत. यातून त्यांना राज्यकारभार आणि राजकीय नेतृत्वाचा अनुभव मिळत असे.

५. महसूल व्यवस्था:

मौर्य साम्राज्याचा विकास आणि प्रगती त्यांच्या मजबूत अर्थव्यवस्थेवर आधारित होती. कौटिल्य म्हणतो, "राज्याचा खजिना नेहमी भरलेला असावा."

मौर्यांच्या प्रशासनात उत्पन्नाची अनेक साधने होती. त्यांपैकी जमीन महसूल हे प्रमुख साधन होते. साधारणपणे, शेतीच्या उत्पादनाचा १/६ किंवा १/८ भाग शेतसारा म्हणून वसूल केला जात असे. याव्यतिरिक्त, पशुधनावर कर आकारला जाई. व्यापारावर, आयात-निर्यात व बंदरावर जकात कर वसूल केला जाई. वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीवरही कर होता. जुगार आणि पाणीपट्टी यांसारख्या बाबींवरही कर होता. जमिनीच्या किंवा मालमत्तेच्या खरेदी-विक्रीवरही कर होता. याशिवाय, न्यायालयीन दंड, नजराणे आणि भेटी या मार्गांनीही उत्पन्न मिळत असे. जंगले, खाणी, मोठे सरकारी उद्योगधंदे, धरणे, कालवे आणि पाणीपुरवठा यांसारख्या सरकारी मालमत्तेपासूनही उत्पन्न मिळत होते. राजाची स्वतःची खाजगी मालमत्ता, जमीन आणि धनदौलतही होती.

खर्चाच्या बाबी:

प्रशासकीय खर्च:

मुलकी आणि लष्करी अधिकारी, मंत्री, सेनापती आणि नोकरवर्गाच्या वेतनावरील खर्च हा प्रमुख होता.

दरबाराचा खर्च:

राजाच्या दरबाराचा व्यवस्थापन खर्च.

लोककल्याणकारी योजना:

धरणे, कालवे, किल्ले उभारणी आणि इतर लोककल्याणकारी कामांवरील खर्च.

धर्मप्रसार खर्च:

सम्राट अशोकाच्या काळात बौद्ध धर्मप्रसार आणि प्रचार यंत्रणेवरील खर्च खूप होता. बौद्ध स्तंभ, चैत्य, स्तूप उभारणे, दानधर्म आणि धर्मप्रसारकांवर मोठा खर्च होत होता.

लष्करी खर्च:

युद्ध आणि लष्करी साहित्यावरील खर्च हा एक प्रमुख खर्च होता.

राज्याचा अर्थ व्यवहार नियंत्रित ठेवणे हे अर्थखात्याचे मुख्य काम होते. त्याच्या प्रमुखाला 'भांडारिक' म्हणत, तर त्याच्या हाताखाली 'कोषाध्यक्ष' असे. महसूल गोळा करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना 'महाअक्षपटालिक', 'षष्ठाधिकृत' किंवा 'हिरण्यसामुदायिक' अशी नावे होती.

६. न्याय प्रशासन:

मौर्यकालीन कायदा आणि न्यायदान व्यवस्था धर्म, रूढी, परंपरा, व्यवहार आणि सद्सद्विवेकबुद्धीवर आधारित होती. न्यायदान दोन प्रमुख विभागांमध्ये विभागलेले होते:

दिवाणी विभाग:

यात जमीन व्यवहार, खरेदी-विक्रीतील वाद, कर्ज, मालमत्ता आणि संपत्तीविषयक तंटे, विवाह व घटस्फोट आणि वारसा हक्कविषयक बाबींचा समावेश होता.

फौजदारी विभाग:

यात चोरी, फसवणूक, खून, विश्वासघात, व्यभिचार, दरोडेखोरी यांसारख्या गैरकृत्यांचा समावेश होता.

गुन्हेगारांना त्यांच्या गुन्ह्यानुसार कठोर शिक्षा दिल्या जात. यात फटके मारणे, अवयव भंग करणे, हद्दपार करणे, देहान्त प्रायश्चित्त (मृत्यूदंड), आर्थिक दंड, तसेच दिव्य करणे आणि समाज बहिष्कृत करण्यासारख्या शिक्षांचा समावेश होता.

मौर्यकाळात सम्राट हा सर्वोच्च न्यायाधीश होता. चंद्रगुप्त मौर्य आणि सम्राट अशोक स्वतः न्यायदान करत. मेगॅस्थेनीसने चंद्रगुप्ताच्या दरबारातील न्यायदानाचे वर्णन केले आहे. याशिवाय, न्याय व कायदेमंत्री, सचिव आणि अधिकारी वर्ग होता. न्यायदानासाठी सम्राट समाजातील अनुभवी, धर्माचार्य आणि वयोवृद्ध व्यक्तींची न्यायाधीश म्हणून निवड करत असे. त्याच्या मदतीला इतर न्यायाधीश असत. मुख्य न्यायाधीशाला 'प्राडविवाक' म्हटले जाई, तर प्रांतीय न्यायाधीशांना 'न्यायाकर्णिक' किंवा 'धर्माध्यक्ष' म्हणत. 'दंडाध्यक्ष' हेही न्यायाधीशाचेच एक नाव होते. ग्रामीण भागात ग्रामपंचायती आणि नगरपालिकांमध्ये न्यायदानाचे काम चालत असे.

७. गुप्तहेर खाते:

मौर्यकाळात एक अत्यंत कार्यक्षम गुप्तहेर खात्याची निर्मिती करण्यात आली होती. कौटिल्य हेर खात्याचा मोठा पुरस्कर्ता होता आणि त्याचे म्हणणे होते की राजाचे यश हेरांवर अवलंबून असते. हेरांना 'प्रदिवेदक' आणि 'पाणिधी' अशी नावे होती. साम्राज्यांतर्गत आणि बाह्य पातळीवर गुप्तहेरांच्या संघटना कार्यरत होत्या. स्वतः सम्राटालाही हेरगिरीचे प्रशिक्षण घ्यावे लागत असे. पुरुषांप्रमाणेच महिला हेरांचीही नियुक्ती केली जात असे. गुप्तहेरांमध्ये निष्ठा, प्रामाणिकपणा, चतुराई, चाणाक्षपणा आणि समयसूचकता हे गुण आवश्यक होते. सम्राट स्वतः जातीने हेरांची परीक्षा घेऊन त्यांची निवड करत असे. हेरांना संपूर्ण राज्यात मुक्त संचार करण्याची परवानगी होती आणि त्यांच्याकडे राजमुद्रा असे.

हेरांचे मुख्य काम राज्यातील प्रजेच्या भावना, असंतोष, कटकारस्थाने, राजद्रोह आणि राष्ट्रद्रोह यांसारखी माहिती सम्राटापर्यंत पोहोचवणे हे होते. तसेच, शेजारच्या आणि शत्रू राष्ट्रांचे डावपेच व राजनीतीची गुप्त माहिती सम्राटाला कळवणे हे त्यांचे महत्त्वाचे काम होते. गुप्तहेर परस्परांवर नियंत्रण ठेवणारी एक यंत्रणा म्हणूनही काम करत होते. स्त्रियांची नियुक्ती विशेषतः राजवाड्यात केली जात होती. मौर्य सम्राट स्वतः खूप जागरूक होते.

कौटिल्य म्हणतो, "हेर हे राजाचे कान आणि डोळे असतात." चंद्रगुप्ताचे हेरखाते अतिशय कार्यक्षम होते. हेरांना 'गूढपुरुष' असेही म्हटले जाई. अत्यंत प्रामाणिक आणि स्वामीनिष्ठ व्यक्तींची निवड या खात्यात केली जात असे. सांकेतिक भाषा, परवलीचे शब्द (Code Words) आणि कबुतरांचाही उपयोग हेरगिरीसाठी करत. व्यापारी, घरगडी, विषकन्या इत्यादी वेशांत हेर संपूर्ण साम्राज्यात विखुरलेले असत.

८. परराष्ट्र धोरण:

मौर्यांचे परराष्ट्र धोरण साम्राज्यवादी आणि आक्रमक होते. कौटिल्य म्हणतो, "शेजारचे राज्य आपले शत्रू असले पाहिजे, पण त्याच्या पलीकडचे राज्य आपले मित्र असले पाहिजे." आपला शत्रू नेहमी कात्रीत (दोन शत्रूंच्या मध्ये) ठेवायला हवा. परराष्ट्र धोरणात सर्व युक्त्यांचा वापर करावा. दुर्बळ शत्रूला सामर्थ्याने नष्ट करावे, तर बलाढ्य शत्रूला भेदनीतीने (कारस्थानाने) नष्ट करावे. दूरवरच्या राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध ठेवावेत. चंद्रगुप्त मौर्य आणि सम्राट अशोकाचे परराष्ट्र धोरण अत्यंत उत्कृष्ट आणि यशस्वी होते.

९. सार्वजनिक कल्याण व सामान्य प्रशासन:

मौर्यकालीन सम्राट प्रजाहितदक्ष असल्याने त्यांनी जनतेच्या कल्याणासाठी अनेक सार्वजनिक सुविधा निर्माण केल्या. यात रस्त्यांची आणि राष्ट्रीय महामार्गांची निर्मिती, रस्त्यांच्या दुतर्फा झाडे लावणे, जागोजागी पाणपोयांची निर्मिती आणि रस्त्यांवर मैलाचे दगड व दिशादर्शक खुणा लावणे यांसारखी कामे या विभागामार्फत केली जात. याशिवाय, मौर्य सम्राटांनी धर्मशाळा, मानवांसाठी आणि पशुपक्ष्यांसाठी मोफत वैद्यकीय सेवा व औषधालये, पूल, धरणे, कालवे, विश्रामगृहे आणि मदत केंद्रे अशा लोकोपयोगी सार्वजनिक सेवांची निर्मिती करून त्या शासनातर्फे उपलब्ध करून दिल्या.

१०.पाटबंधारे विभाग:

शेतजमिनी ओलिताखाली आणण्यासाठी, प्रथम जमिनीची मोजणी करून त्यानुसार पाणी देण्यासाठी स्वतंत्र पाटबंधारे विभाग सुरू केला होता. विहिरी, तलाव आणि धरणे खोदली, तसेच बांधलेल्या कालव्यांद्वारे शेतीला पाणीपुरवठा केला जात होता. याचे एक आदर्श उदाहरण म्हणजे चंद्रगुप्ताचा सौराष्ट्र विभागाचा प्रमुख पुष्यमित्र याने गिरनारजवळ बांधलेला 'सुदर्शन तलाव' होय. पुढे या तलावातून पाणीपुरवठा करण्यासाठी अशोकाच्या काळात तुषास्प या विभागप्रमुखाने कालवे काढले.

सार्वजनिक आरोग्य: मौर्य राजांनी माणसे आणि पशुपक्षी यांच्यासाठी महत्त्वाच्या ठिकाणी रुग्णालये उभारली. त्यात वैद्य, शल्यचिकित्सक, परिचारिका आणि दाया यांची नियुक्ती करून त्यांना सर्व प्रकारची औषधे व वैद्यकीय साधने उपलब्ध करून दिली होती. वैद्यकीय उपचार बहुतांश निःशुल्क होते. परदेशी प्रवाशांची विशेष काळजी घेतली जात होती. संशयित मृत्यूचे कारण शोधण्यासाठी शवविच्छेदन करण्याची व्यवस्थाही होती.

ब. प्रांतिक प्रशासन:

मौर्य साम्राज्य अत्यंत विशाल होते. एवढ्या मोठ्या साम्राज्याचा कारभार एका ठिकाणाहून आणि एका व्यक्तीकडून पाहणे अशक्य होते. शिवाय, वाहतुकीची आणि दळणवळणाची साधने कमी आणि मंदगतीची होती. त्यामुळे संपूर्ण साम्राज्याचा राज्यकारभार सुव्यवस्थित व नियंत्रित ठेवणे एकाच सम्राटाला अवघड होते. यावर उपाय म्हणून, मौर्य सम्राटांनी सत्तेचे विभाजन अनेक गटांमध्ये केले. त्यांनी केंद्रीय सत्ता-सम्राट, मंत्रिपरिषद आणि अधिकारी वर्ग यांच्यात अधिकार विभागले. तसेच, साम्राज्याचे मोठ्या प्रांतांमध्ये विभाजन केले.

मौर्य साम्राज्यात ५ प्रमुख प्रांत होते:

१. उत्तरपथ: राजधानी तक्षशिला होती.

२. दक्षिणपथ: राजधानी सुवर्णगिरी होती.

३. मध्यप्रांत: राजधानी अवंती (उज्जैन) होती.

४. कलिंग प्रांत: राजधानी तोसली होती.

५. प्राच्य प्रांत (मगध प्रांत): राजधानी पाटलीपुत्र होती.

प्रांताच्या प्रमुखाला राज्यपाल, राजप्रतिनिधी किंवा कुमार म्हटले जाई. त्यांच्या मदतीला प्रांतीय मंत्रिपरिषद असे. केंद्राप्रमाणेच प्रांतांमध्येही स्वतंत्र खाती (विभाग) होती. हे प्रांत सम्राटाच्या आज्ञेनुसार राज्यकारभार करत होते, परंतु त्यांना अंतर्गत बाबतीत काही प्रमाणात स्वायत्तता होती. कुमार पदावर साधारणतः राजपुत्रांची किंवा राजाच्या जवळच्या नातेवाईकांची नेमणूक केली जात असे.

जिल्हा (प्रदेश) प्रशासन:

मौर्य राजवटीत प्रशासनाच्या सोयीसाठी प्रांतांचे विभाजन जिल्ह्यांमध्ये किंवा प्रदेशांमध्ये केले जात असे. मौर्य काळात जिल्ह्याच्या प्रमुखाला प्रादेशिक किंवा रज्जुक म्हटले जाई. रज्जुकांची नियुक्ती सम्राट करत असे. जिल्हा प्रशासनात रज्जुक आणि युक्त असे दोन प्रमुख अधिकारी असत. रज्जुक हा भूमापन अधिकारी म्हणून काम पाहत असे, तर युक्त जिल्ह्याचा पत्रव्यवहार व हिशेबाचे काम सांभाळत असे.

जिल्हा प्रमुखाला आपल्या अखत्यारीतील तालुके आणि विविध नगरांमधून कर गोळा करणे, जिल्ह्यात शांतता व सुव्यवस्था राखणे, तसेच तालुक्यांतून मिळालेल्या महसुलातून खर्च वजा करून उर्वरित रक्कम प्रांताला वर्ग करणे अशी कामे करावी लागत होती.

क. तालुका (विषय) प्रशासन:

मौर्य काळात जिल्ह्याचे विभाजन 'विशय' म्हणजेच तालुक्यांमध्ये केले जाई. तालुक्याच्या प्रमुखाला विशपती किंवा तहसीलदार असे म्हटले जाई. त्याची नियुक्ती राज्यपाल करत असे. तालुका प्रशासनाच्या प्रमुखाला

आपल्या खालील गावांमधून कर गोळा करणे, तालुक्यात शांतता व सुव्यवस्था राखणे आणि गावांकडून मिळालेला महसूल खर्च वजा जाता उर्वरित रक्कम जिल्ह्याला वर्ग करणे अशी कामे करावी लागत होती.

ड. नगर प्रशासन:

मौर्य साम्राज्यात अनेक मोठी नगरे (शहरे) होती. त्यांचा कारभार पाहण्यासाठी स्वतंत्र प्रशासन यंत्रणा होती, तिला नगरपालिका किंवा महानगरपालिका म्हणत. तिच्या प्रमुखाला नगरपिता (महापौर) म्हटले जाई. नगराचे कामकाज चालवण्यासाठी नगर मंडळ होते. या मंडळाची निवड केली जात असे आणि त्यांच्या सदस्यांना नगरसेवक म्हणत.

पाटलीपुत्रच्या नगर प्रशासनाचे वर्णन मेगॅस्थेनीसने सुंदरपणे केले आहे. या नगराचा कारभार पाहण्यासाठी ३० सदस्यांचे नगर मंडळ होते. त्याच्या प्रमुखाला नगराध्यक्ष असे संबोधले जाई. मंडळाच्या ६ उपसमित्या होत्या, ज्यांची कामे खालीलप्रमाणे होती:

१. जन्म-मृत्यू नोंद व जनगणना समिती: जन्म आणि मृत्यूची नोंद ठेवणे तसेच जनगणना करणे.

२. बाजार देखरेख समिती: बाजारांवर देखरेख ठेवणे.

३. वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीवर नियंत्रण समिती: वजने, मापे आणि वस्तूंच्या किमती ठरवण्याचे काम करणे.

४. जकात कर समिती: नगरात येणाऱ्या मालावर कर गोळा करणे.

५. कामगार समिती: कामगारांच्या हितांचे संरक्षण करणे आणि मजुरीचे दर निश्चित करण्याचे काम करणे.

६. परकीयांची नोंद समिती: नगरात येणाऱ्या आणि जाणाऱ्या परदेशी प्रवाशांची नोंद ठेवणे, त्यांची चौकशी करणे, त्यांना सेवा-सुविधा पुरवणे आणि त्यांच्या हालचालींवर नजर ठेवणे.

याशिवाय, नगर प्रशासन आरोग्य सुविधा पुरवणे, रस्ते, गटारे, स्वच्छतागृहे, विश्रामगृहे, मैदाने, धर्मशाळा बांधणे, नगरात कायदा-सुव्यवस्था आणि शांतता राखणे, शहराच्या संरक्षणाची आणि सौंदर्याची काळजी घेणे तसेच शिक्षणासाठी पाठशाळा बांधणे यांसारखी कामेही करत होते. मेगॅस्थेनीसने पाटलीपुत्र नगराचे वर्णन स्वर्गासारखे सुंदर असे केले आहे.

ई. ग्राम (खेडे) प्रशासन:

मौर्यकाळात अनेक कुटुंबे मिळून एक ग्राम किंवा खेडे तयार होत असे. खेडे हे सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण होते. विशय किंवा तालुक्याचे विभाजन ग्रामांमध्ये केले जाई. प्रशासनव्यवस्थेतील हा सर्वात शेवटचा आणि महत्त्वाचा घटक होता. त्याच्या प्रमुखाला ग्रामिक म्हणत असत. गावांमध्ये शेतकऱ्यांकडून शेतसारा गोळा करणे, संरक्षण देणे आणि कायदा व शांतता राखण्याचे काम ग्रामिक करत असे. ग्रामपंचायतीच्या साहाय्याने त्याचा कारभार चालत असे.

प्रकरण- ७: मौर्यकालीन समाजजीवन

प्रस्तावना:

मानव हा एक समाजप्रिय प्राणी आहे. अश्मयुगापासूनच माणूस गटागटाने राहत असे आणि पुढे त्यांचा समाज बनला. समाज म्हणजे समूहात राहणाऱ्या व्यक्तींमधील संबंधांची एक व्यवस्था होय. मौर्यकालीन सामाजिक परिस्थिती समजून घेण्यासाठी 'अर्थशास्त्र' आणि 'इंडिका' ही दोन महत्त्वाची ऐतिहासिक साधने खूप उपयोगी पडतात. या ग्रंथांमधून आपल्याला त्या काळातील सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीची प्रमुख वैशिष्ट्ये समजून येतात.

१. वर्णव्यवस्था:

भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार, आत्म्याचे परमात्म्याशी मिलन घडवून आणणे म्हणजेच मोक्ष मिळवणे, हे जीवाचे अंतिम ध्येय मानले गेले आहे. हे ध्येय गाठणे सोपे नाही. वर्णव्यवस्थेमध्ये यज्ञ, तप आणि संस्कारांची योजना याच उद्देशाने केली गेली. वर्णव्यवस्था ही गुण आणि कर्म यांच्यावर आधारित एक समाजव्यवस्था होती. या व्यवस्थेनुसार समाजाची ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र अशा चार वर्णांमध्ये विभागणी झाली. प्रत्येकाने आपापल्या वर्णानुसार कर्तव्ये पार पाडावीत. ही कर्तव्ये कर्तव्यबुद्धीने आणि शुद्ध मनाने पार पाडून, या समाज-नियोजित कर्मांद्वारे आपला विकास (पिंडशुद्धी) करत धर्माने निर्दिष्ट केलेल्या ध्येयाच्या दिशेने वाटचाल करावी, अशी ही योजना होती.

हजारो वर्षे याच वर्णव्यवस्थेने समाज स्थिर ठेवण्याचे काम केले आणि व्यक्ती व समूह दोघांचीही उन्नती घडवून आणली. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, वर्णव्यवस्थेमध्ये सुरुवातीला उच्च-नीचता किंवा जातीभेद पाळले जात नव्हते, परंतु नंतरच्या काळात त्याचे रूपांतर जातीव्यवस्थेत झाल्याने त्यातील ताठरतेमुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली.

मेगॅस्थेनीसने भारतीय समाजात वर्ण आणि जातीऐवजी वर्गांचा उल्लेख केला आहे. त्याने वर्णन केलेले वर्ग इजिप्तच्या संस्कृतीमध्येही होते. भारतात येण्यापूर्वी तो इजिप्तमध्ये राजदूत असावा किंवा तेथे काही काळ राहिला असावा. त्याने भारतीय समाजातील ७ वर्गांचा उल्लेख केला आहे:

पंडित: यात ब्राह्मण, श्रमण, आचार्य, धर्मगुरू, साधू आणि संतांचा समावेश होतो.

शेतकरी: शेतीचा व्यवसाय करणारे लोक.

धनगर व गवळी: शेळ्या-मेंढ्या पाळणारे पशुपालक आणि गाई पाळणारे दुग्ध व्यावसायिक.

व्यापारी व श्रमिक वर्ग: यात उद्योगधंदे, व्यापार आणि व्यवसाय करणाऱ्या वैश्य वर्गाचा तसेच श्रम करणारा कामगार, कारागीर आणि मजूर वर्गाचा समावेश होतो.

सैनिक वर्ग: लढाईचे काम करणारे, तसेच राष्ट्र, राज्य आणि राजवर्गाच्या संरक्षणाचे काम करणारे लोक. हा वर्ग शेतकऱ्यांनंतर सर्वात मोठा होता. यात शूर, पराक्रमी आणि लढवय्ये वृत्तीच्या लोकांचा समावेश होता.

दास-सेवक: सर्व उच्चवर्णीयांची सेवा करणारे, दास्यवृत्तीचे आणि शूद्र वर्णातील लोक यात होते. शेती, घरकाम, हमाली आणि गुलामी करणाऱ्यांचा समावेश यात होतो.

शासक वर्ग: यात राजा, राजपुत्र, राजप्रतिनिधी, मंत्री, अमात्य, सचिव, सामंत, सरदार, जमीनदार, जहागीरदार आणि शासकीय अधिकारी यांचा समावेश होतो. हे प्रामुख्याने क्षत्रिय वर्णातील लोक होते, जे राज्यकारभार चालवत होते.

२. जातीव्यवस्था:

जातीव्यवस्था हे प्राचीन भारतीय समाजाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. ऋग्वेदातील पुरुषसूक्तात म्हटले आहे की, एका विद्वान पुरुषाच्या मुखातून ब्राह्मणांची, बाहूंमधून क्षत्रियांची, मांड्यांमधून वैश्यांची आणि तळपायातून शूद्रांची निर्मिती झाली. वैदिक काळातील वर्ण आणि जाती संस्था या काळातही प्रचलित होत्या. चार वर्णांतील लोक अनेक जातीसमूहांमध्ये विभागले होते. वर्ण आणि जातींचे व्यवसाय निश्चित झाले होते. जातींच्याही उपजाती आणि पोटजातींमध्ये विभागणी झाली होती. अनेक नवीन जातीही उदयास येत होत्या.

या काळात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार प्रमुख जाती आणि त्यांच्या अनेक उपजाती समाजात प्रचलित होत्या. त्यांच्यामध्ये परस्पर रोटी-बेटी व्यवहार होत नसे. जातीव्यवस्थेच्या ताठरतेमुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली होती. ब्राह्मणांना सर्वोच्च जात मानले जात असे आणि त्यांना समाजात सर्वाधिक शक्ती व विशेषाधिकार प्राप्त होते. धार्मिक विधी करणे, धार्मिक ग्रंथ शिकवणे आणि राजे व राज्यकर्त्यांना सल्ला देणे ही त्यांची प्रमुख कर्तव्ये होती.

३. आश्रम व्यवस्था:

आश्रमव्यवस्था वर्णव्यवस्थेशी संलग्न होती. वर्णव्यवस्था समाजातील संघर्ष आणि स्पर्धा टाळण्यासाठी होती, तर आश्रमव्यवस्था व्यक्ती आणि समाज या दोघांच्या विकासासाठी होती. या व्यवस्थेमुळे वयानुसार वाढत जाणाऱ्या पिपासांवर (काम-पिपासा, सत्ता-पिपासा) योग्य नियंत्रण ठेवले जात असे. या आश्रमव्यवस्थेमुळे मानवी आयुष्याचे ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम असे चार विभाग पाडले होते. प्रत्येकाने त्या त्या वयाला अनुरूप अशी कर्तव्ये करावीत, असे बंधन घालण्यात आले होते. समाजातील सत्ता आणि संपत्तीतून निर्माण होणारे संघर्ष टाळण्यासाठी गृहस्थाश्रमानंतर प्रत्येक व्यक्तीने वानप्रस्थाश्रम आणि त्यानंतर संन्यासाश्रम स्वीकारावा अशी अपेक्षा होती.

प्राचीन काळात मानवी आयुष्य शंभर वर्षांचे मानून त्याचे २५ वर्षांचे चार भाग पाडले गेले होते:

अ. ब्रह्मचर्याश्रम (०-२५ वर्षे):

सुरुवातीची २५ वर्षे अध्ययन करून ब्रह्मचर्याचे पालन करणे अपेक्षित होते.

ब. गृहस्थाश्रम (२५-५० वर्षे):

विवाह करून पितृऋण फेडणे आणि गृहस्थाश्रमातील जबाबदाऱ्या पार पाडणे अपेक्षित होते.

क. वानप्रस्थाश्रम (५०-७५ वर्षे):

या टप्प्यात सांसारिक जबाबदाऱ्यांतून हळूहळू अलिप्त होऊन वानप्रस्थाश्रम धारण करणे अपेक्षित होते.

ड. संन्यासाश्रम (७५-१०० वर्षे):

७५ वर्षांपासून पुढील वर्षे संसाराचा त्याग करून वनात जाऊन ध्यान, मनन, चिंतन आणि जप-तप याद्वारे परमेश्वराचे स्मरण करून मोक्षप्राप्तीसाठी प्रयत्न करणे अपेक्षित होते.

४. कुटुंब व्यवस्था:

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये संयुक्त कुटुंब पद्धतीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारतीय कुटुंब व्यवस्था हा भारतीय समाजाचा आणि संस्कृतीचा कणा आहे. मौर्यकाळात भारतीय कुटुंब व्यवस्था पितृसत्ताक पद्धतीची होती. हिंदू वारसा कायद्यानुसार, कुटुंबातील सर्वात मोठा मुलगा त्या घराचा 'कर्ता पुरुष' मानला जात असे. कुटुंबात नवरा-बायकोसह त्यांची मुले आणि त्यांच्या बायका गुण्यागोविंदाने एकत्र राहत असत. कुटुंबात शिस्त, नियम आणि आदरभाव होता. रक्ताचे नाते असल्यामुळे सर्वांमध्ये स्नेह, प्रेम आणि आत्मीयता होती. कौटुंबिक जीवन सुखी आणि समाधानी होते. मुलांना कुटुंबातील वृद्धांच्या ज्ञानाचा आणि अनुभवाचा फायदा मिळत होता.

संयुक्त कुटुंबपद्धतीत तीन पिढ्या एकत्र नांदत असत. कुटुंबप्रमुख म्हणून ज्येष्ठ मुलगा काम पाहत असे. त्याच्यावर संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी होती. यज्ञ, देवपूजा, दानधर्म, गृहकृत्ये, योगक्षेम, वृद्धांची सेवा आणि अतिथींची सेवा ही त्याची प्रमुख कर्तव्ये होती. त्याच्या मदतीला 'गृहस्वामिनी' असे. कुटुंबावरील कोणत्याही कर्जासाठी किंवा फायद्यासाठी कर्ता पुरुषच जबाबदार धरला जात असे. कुटुंबातील इतर सर्व लोक कर्त्या पुरुषाला त्याच्या विविध कामांमध्ये मदत करत असत.

५. चार पुरुषार्थ:

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये चार पुरुषार्थांना महत्त्व आहे: धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष. प्राचीन काळात प्रत्येक व्यक्तीने या चार गोष्टी संपादन कराव्यात अशी अपेक्षा होती. उपनिषदांनुसार, 'धर्म' हाच सर्व विश्वाचा आधार आहे. गीतेनुसार, धर्मामुळे ऐहिक आणि पारलौकिक कल्याण होते. धर्माच्या साहाय्याने व्यक्ती 'अर्थ' आणि 'काम' या दोन पुरुषार्थांना नियंत्रित ठेवते आणि मोक्षाच्या मार्गावर वाटचाल करू लागते. व्यक्तीवर नियंत्रण ठेवून समाजाला योग्य मार्गावर ठेवणे हेही धर्माचेच कार्य आहे. धर्मामुळे व्यक्ती आणि समाज, समाज आणि राजकारण, तसेच ऐहिक कल्याण आणि पारमार्थिक कल्याण यांच्यातील द्वंद्वांचा आदर्श समन्वय साधला जातो.

'अर्थ' आणि 'काम' यांमुळे शारीरिक आणि मानसिक सुख मिळते. पण हे दोन पुरुषार्थ संपादन करताना व्यक्ती स्वार्थी आणि स्वैराचारी होऊ नये, यासाठी 'धर्म' हा पुरुषार्थ त्यावर नियंत्रण ठेवतो. धर्माच्या कक्षेत राहूनच 'अर्थ' आणि 'काम' पासून मिळणारे सुख हे खरे आणि आदर्श सुख आहे. धर्माने घातलेले हे नियंत्रण व्यक्ती आणि समाज दोघांसाठीही हितकारक असते.

'मोक्ष' हा सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थ आणि मानवाचे सर्वश्रेष्ठ ध्येय मानले जाते. मोक्ष म्हणजे जीवात्म्याचे आणि परमात्म्याचे ऐक्य. 'अर्थ' आणि 'काम' हे दोन पुरुषार्थ संपादन करताना धर्माच्या बंधनांचे पालन करत मोक्षाच्या ध्येयाकडे वाटचाल करत राहावे, अशी ही व्यक्ती आणि समाजाच्या कल्याणाची योजना आहे.

६. स्त्री-जीवन:

मौर्यकाळात स्त्रियांचे मुख्य कर्तव्य घर आणि कुटुंब सांभाळणे मानले जात असे. त्या धार्मिक कार्यक्रमांमध्ये भाग घेऊ शकत होत्या. यज्ञकर्म आणि दानधर्मासारख्या गृहकृत्यांमध्ये त्यांना 'अर्धांगिनी' आणि 'सहधर्मचारिणी' मानले जात होते. या काळात स्त्रियांचे विवाहाचे वय कमी होऊ लागले होते. यांना काही हक्क होते; त्यांना पतीच्या संपत्तीवर वारसा हक्क मिळत होता आणि 'स्त्रीधन' (विवाहप्रसंगी किंवा इतर वेळी मिळालेली भेटवस्तू) मान्य होते. मात्र, स्त्रिया सार्वजनिक कामांमध्ये फारसा भाग घेत नव्हत्या. त्यांच्या मुख्य जबाबदाऱ्या चूल आणि मूल यापुरत्याच मर्यादित होत्या. तरीही, त्यांना घटस्फोट घेण्याचा आणि पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार होता. प्रौढ विवाह कमी झाले होते आणि मुलींचे विवाह पित्याच्या संमतीनेच होत असत. मुलींना विवाह करणे अनिवार्य मानले जात होते.

मौर्यकाळात स्त्री शिक्षणाची व्यवस्था नव्हती आणि स्त्रीशिक्षण समाजमान्यही नव्हते. तरीही, काही स्त्रिया घरच्या घरी ज्ञान मिळवत असत. त्यांना नक्षीकाम, भरतकाम, विणकाम आणि चित्रकला यांसारख्या कलांचे शिक्षण दिले जात असे. विधवा स्त्रियांना विरक्त जीवन जगावे लागत होते. स्त्रियांचा क्रय-विक्रय (खरेदी-विक्री) होत असे आणि काही स्त्रियांना भोगदासी किंवा उपभोग्य वस्तू मानले जात होते. काही स्त्रिया देहविक्रय किंवा वेश्यावृत्तीने जीवन जगत होत्या. स्त्रियांविरुद्धच्या गुन्ह्यांना कठोर शिक्षा होत्या. स्त्रीहत्या हे 'ब्रह्महत्ये'सारखे महापाप मानले जाऊन त्यासाठी कडक दंड दिला जात असे. अनाथ, अपंग आणि वृद्ध स्त्रियांची काळजी तसेच त्यांच्या उपजीविकेची व्यवस्था शासनातर्फे केली जात होती. ग्रीक इतिहासकार सतीप्रथेचा उल्लेख करतात, परंतु ही प्रथा केवळ क्षत्रिय राजघराण्यांपुरतीच मर्यादित असावी. सामान्य जनतेमध्ये ही पद्धत प्रचलित नव्हती. राजांच्या अंगरक्षकांमध्ये महिला रक्षकांचा आणि गुप्तहेर खात्यात महिला हेरांचा उल्लेख आढळतो. समाजात गणिका (कलाकार) आणि वेश्यांना चांगली प्रतिष्ठा होती.

७. विवाह पद्धती:

मौर्यकाळात विवाहपद्धती वैदिक परंपरेवर आधारित होती. प्राचीन भारताच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनात विवाह संस्थेची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती. मौर्यकालीन समाजामध्ये अनेक प्रकारचे विवाह प्रचलित होते, ज्यात ब्रह्मविवाह, देवविवाह, आर्षविवाह, प्रजापत्यविवाह, गांधर्वविवाह आणि आसुरविवाह यांचा समावेश होता.

अ. ब्रह्मविवाह:

याला सर्वात उदात्त विवाह मानले जाई, ज्यात वर वधूच्या कुटुंबाला भेटवस्तू देत असे, जे पतीचे पत्नीचे भरणपोषण करण्याचे कर्तव्य दर्शवते.

ब. दैवविवाह:

या प्रकारात, वधूला यज्ञात सहभागी होणाऱ्या पुजाऱ्याला भेट म्हणून दिले जाई.

क. आर्षविवाह:

यात वर वधूच्या वडिलांना गाय आणि बैल भेट म्हणून देत असे.

ड. प्रजापत्य विवाह:

हा पुरुष आणि स्त्री यांच्यातील एक साधा आणि ऐच्छिक मिलाफ होता.

ऊ. गंधर्व विवाह:

हा परस्पर संमतीवर आधारित प्रेमविवाह होता.

म. आसुर विवाह:

यात वर वधूच्या कुटुंबाला वधूची किंमत (शुल्क) देत असे.

विवाह हे केवळ दोन व्यक्तींमधील मिलन नव्हते, तर एक पवित्र बंधन होते जे जोडप्याच्या पलीकडे त्यांच्या कुटुंबे आणि समुदायांपर्यंत विस्तारले जात असे. मौर्यकाळात उपरोक्त प्रकारचे विवाह समाजामध्ये प्रचलित असल्याचे दिसून येते.

८. शिक्षण व्यवस्था:

अशोकाचे शिलालेख, तसेच पाणिनी, भद्रबाहू, सुबंधू आणि वात्स्यायन यांच्यासारख्या साहित्यिकांच्या कृती पाहता, तत्कालीन लोक केवळ सुशिक्षितच नव्हे, तर त्यांच्या शिक्षणाचा दर्जाही उच्च असावा असे निश्चितपणे म्हणता येते. त्या काळात तक्षशिला विद्यापीठ प्रसिद्ध होते आणि दूरदूरच्या देशांतून विद्यार्थी येथे शिक्षण घेण्यासाठी येत होते. जे विद्यार्थी शिक्षण शुल्क देऊ शकत नव्हते, ते गुरुकुलात राहून गुरूंना घरकामात मदत करून त्या बदल्यात शिक्षण घेत. तक्षशिला विद्यापीठात फक्त आर्यांनाच प्रवेश होता आणि शूद्रांना शिक्षण घेण्यास बंदी होती. बुद्ध विहारांमधून शिक्षण देण्याचे काम चालू होते. राज्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, खगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, गणित आणि युद्धशास्त्र यांसारख्या विषयांचे शिक्षण दिले जात होते. राजपुत्रांना युद्धशास्त्राचे शिक्षण स्वतंत्रपणे दिले जाई. इतरांसाठी वेगळ्या पाठशाळा होत्या. गुरुकुले आणि विहार यांना शिक्षण कार्यासाठी राजाकडून भरपूर अनुदान दिले जात असे. उच्च शिक्षणावर विशेष भर दिला जात होता. त्या काळातील तक्षशिला आणि काशी ही दोन विद्यापीठे उच्च शिक्षणासाठी प्रसिद्ध होती.

९. अन्न व आहार:

मौर्यकाळात समाजातील लोक शाकाहारी तसेच काही प्रमाणात मांसाहारी होते. शाकाहारामध्ये अन्नधान्य, कडधान्य, फळभाज्या, पालेभाज्या आणि मसाल्याचे पदार्थ यांचा समावेश होता. तसेच, आहारात दूध,

अंडी, मासे आणि मांस यांचाही वापर केला जात असे. भात हे प्रमुख अन्न होते. बहुतांशी ठिकाणी कांदा, लसूण आणि मांस तसेच सार्वजनिक ठिकाणी मद्य सेवन करणे निषिद्ध मानले जात होते.

१०. अलंकार व आभूषणे:

मौर्यकाळात समाजातील स्त्री-पुरुषांना अलंकार आणि आभूषणांची आवड होती. तत्कालीन लिखित आणि उत्खननात सापडलेल्या मूर्तींच्या माध्यमातून दागिन्यांची माहिती मिळते. सोने, चांदी, तांबे, पितळ यांबरोबरच विविध मौल्यवान धातू, हिरे आणि मोती यांचा वापर अलंकारामध्ये केला जात असे.पुरुष हातात कडे, गळ्यात ताईत आणि मोत्यांच्या माळा घालत असत. स्त्रिया कर्णभूषणे (कानातले), नथ, बिंदी, पायातील पैंजण, जोडवे, कमरपट्टा, बाजूबंद, बांगड्या आणि गळ्यात सोन्या-चांदीचे हार वापरत असत. थोडक्यात, मौर्यकालीन भारतीय समाजामध्ये स्त्री आणि पुरुषांना अलंकार व आभूषणांची मोठ्या प्रमाणात आवड असल्याने व्यापार-वाणिज्य क्षेत्रात या उद्योगांना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले होते.

११. वेशभूषा व केशभूषा:

मौर्यकाळात कापसापासून तयार केलेले आणि चरख्यावर विणलेले जाडेभरडे कापड वापरले जात असे. श्रीमंत व्यक्ती रेशीम कापडाचा वापर करत. कपड्यांच्या व्यापारात मोठी उलाढाल होत होती. पुरुष धोतर, पागोटे (पगडी), शाल आणि पंचा वापरत. तर स्त्रिया साडी-चोळीसारखी वस्त्रे परिधान करत असत. रेशीम, सुती आणि मलमलच्या कपड्यांचाही वापर केला जाई. नक्षीदार कपडे, मौल्यवान खडे आणि जडजवाहीर यांचा वस्त्रप्रावरणात समावेश होता. लोकरीच्या वस्त्रांचाही वापर होत असे.

१२. मनोरंजन व करमणुकीची साधने:

मौर्यकाळात मनोरंजनासाठी विविध प्राण्यांच्या झुंजी आणि शर्यतींचे आयोजन केले जात असे. यात मेंढ्यांच्या टक्करी, बैलगाड्यांच्या व घोड्यांच्या रथशर्यती आणि कोंबड्यांच्या झुंजींचा समावेश होता. तसेच, द्यूत आणि सारीपाट यांसारखे जुगाराचे खेळही प्रचलित होते. विविध वाद्यांच्या माध्यमातून संगीत, नृत्य आणि नाट्य ही मनोरंजनाची विविध माध्यमे होती. याशिवाय, कुस्ती आणि मल्लयुद्ध यांद्वारे देखील मनोरंजन होत असे. धार्मिक यात्रा, सण आणि उत्सव-समारंभ यांद्वारेही समाजाला विरंगुळा मिळत असे.

१३.औषधे:

मौर्यकाळात विविध रोगांचे कारण शोधून त्यावर आयुर्वेदाद्वारे उपाय शोधले जात होते. यासाठी निसर्गात उपलब्ध असणाऱ्या वनस्पतींचा वापर केला जात असे. वैद्य विविध वनस्पतींपासून बनवलेल्या काढ्यांद्वारे रुग्णांना आजारातून बरे करत असत. यात तुळस, कडुलिंब, कोरफड आणि अशाच अनेक वनस्पतींचा औषध म्हणून मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जात होता.

१४. सोळा संस्कार:

हिंदू समाजव्यवस्थेत सोळा संस्कारांना फार मोठे स्थान आहे. संस्कार म्हणजे कोणत्याही गोष्टीचे शुद्धीकरण करण्यासाठी आणि त्यातील दोष नष्ट करण्यासाठी केलेली कृती. हिंदू धारणेनुसार,संस्कारांमुळे व्यक्तीचे शरीर आणि मन शुद्ध होते. दृष्टीस न दिसणाऱ्या अलौकिक शक्तींचे (देवतांचे) सहाय्य मिळते व तसेच आजूबाजूचे वातावरण शुद्ध आणि पोषक होऊन इष्ट फल देण्यास मदत होते.

हिंदू धर्मानुसार एकूण सोळा संस्कार सांगितले आहेत, ज्यात गर्भाधान, पुंसवन, सीमंतोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, उपनयन आणि अंत्येष्टी (हा सोळावा संस्कार) इत्यादींचा समावेश होतो.

ऐतिहासिक मूल्यमापन:

एकंदरीत, प्राचीन भारतातील सामाजिक परिस्थिती काही प्रमाणात कठोर होती. जातीभेद, मर्यादित सामाजिक स्वातंत्र्य आणि इतर बंधनांमुळे सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्याचे दिसून येते. या सामाजिक रचनेने भारतीय सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर दीर्घकाळासाठी प्रभाव पाडला.

मौर्यकाळ हा फक्त राजकीय आणि प्रशासकीय बदलांसाठीच नव्हे, तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक संरचनेच्या विकासासाठीही महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. कारण कौटिल्याचा 'अर्थशास्त्र' आणि मेगॅस्थेनीसचा 'इंडिका' यांसारख्या ग्रंथांनी मौर्यकालीन समाजाचा एक स्पष्ट आरसा आपल्यासमोर ठेवला आहे.

भारतीय परंपरेनुसार ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे चार वर्ण आणि त्यांच्या उपजाती अस्तित्वात होत्या. सुरुवातीला लवचिक असलेली ही व्यवस्था मौर्यकाळात कठोर बनत गेली, ज्यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण झाली.

मौर्यकाळात व्यक्तीच्या आयुष्याला ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम अशा चार भागांमध्ये विभागल्याने योग्य कर्तव्ये आणि नैतिक जबाबदाऱ्या निश्चित केल्या गेल्या होत्या. त्यामुळे सामाजिक स्थिरता राखण्यास मदत झाली. त्याचबरोबर, पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंब पद्धती ही मौर्य समाजाचा आधार होती, जिथे कुटुंबातील ज्येष्ठ म्हणजेच कर्त्या पुरुषाला विशेष अधिकार आणि जबाबदाऱ्या होत्या.

मौर्यकालीन स्त्रियांचे जीवन काही प्रमाणात मर्यादित होते. त्यांची मुख्य जबाबदारी घर आणि कुटुंब सांभाळण्याची असली तरी, त्यांना काही हक्कही होते. उदा. स्त्रीधन आणि पुनर्विवाहाचा अधिकार. मात्र, सार्वजनिक जीवनात त्यांचा सहभाग कमी होता. तरीही, राजघराण्यातील महिलांना अंगरक्षक आणि गुप्तहेर म्हणून महत्त्वपूर्ण जबाबदाऱ्या दिल्याचे उल्लेख आढळतात.

मौर्यकाळात विवाह पद्धतींमध्ये विविधता होती. ब्रह्मविवाह हा सर्वात आदर्श मानला जाई, तर गांधर्व विवाह (प्रेमविवाह) आणि आसुर विवाह (शुल्क देऊन केलेला विवाह) यांसारखे प्रकारही प्रचलित होते. विवाह केवळ दोन व्यक्तींचे नसून, दोन कुटुंबांना जोडणारे एक पवित्र बंधन या काळात मानले जाई.

शिक्षण, आरोग्य आणि मनोरंजनाच्या बाबतीतही मौर्य समाजाने प्रगती केली होती. तक्षशिला आणि काशी सारखी विद्यापीठे शिक्षणाची प्रमुख केंद्रे होती. मात्र, शिक्षणावर काही प्रमाणात वर्णाधारित बंधने होती. आयुर्वेदिक औषधोपचाराचा उपयोग केला जाई आणि सार्वजनिक आरोग्यासाठी इस्पितळेही होती. मनोरंजन म्हणून संगीत, नृत्य, नाट्य तसेच प्राण्यांच्या झुंजी आणि शर्यती लोकप्रिय होत्या.

शेवटी, मौर्यकालीन समाजव्यवस्थेमध्ये काही प्रमाणात सामाजिक विषमता असली, तरी एकूणच ती जीवनशैली, धार्मिक परंपरा आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित होती. या समाजव्यवस्थेने केवळ तत्कालीन भारतालाच नव्हे, तर पुढील अनेक शतकांसाठी भारतीय सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर एक खोल ठसा उमटवल्याचे दिसून येते.

प्रकरण- ८: मौर्यकालीन व्यापार, वाणिज्य व आर्थिक जीवन

प्रस्तावना:

मौर्यकाळात भारताची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत गतिशील आणि बहुआयामी होती. ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने स्वावलंबी होती, जिथे वस्तुविनिमयाची पद्धत प्रचलित होती. या अर्थव्यवस्थेत शेती, व्यापार, कारागिरी, वाणिज्य आणि औद्योगिक व्यवसायांचा समावेश होता. शेतीची विपुलता, विस्तृत व्यापारी मार्गांचे जाळे, कुशल कारागिरी, प्रगत उद्योगधंदे आणि संघटित बाजारपेठा ही मौर्यकालीन अर्थव्यवस्थेची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये होती. या आर्थिक घटकांनीच मौर्यकालीन संस्कृती, समाज आणि तांत्रिक प्रगतीचा पाया घातला.

१. शेती:

मौर्यकाळात शेती हा अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार होता. विशेष म्हणजे, या काळात शेतीला खासगी मालकी हक्क मिळाला होता. त्यामुळे शेतीचे दोन प्रकार होते:

अ. राष्ट्रशेती:

ही जमीन शेतकऱ्यांच्या खासगी मालकीची होती. या शेतीच्या उत्पन्नाचा १/६ किंवा १/८ हिस्सा कर म्हणून शासनाला द्यावा लागत असे.

ब. सित शेती:

ही जमीन राजाच्या खासगी मालकीची होती. यातून मिळणारे उत्पन्न राजाची वैयक्तिक संपत्ती मानली जात असे. ही शेती कुळांना खंडाने (भाड्याने) दिली जात असे आणि राजाचा प्रतिनिधी तिची देखरेख करत असे.

राष्ट्रशेतीपैकी बहुतेक जमीनदार, सामंत आणि सरदारांच्या ताब्यात होती. ते शेती करण्यासाठी मजूर, दास किंवा कुळांना कामाला लावत. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रा'नुसार, शेतकऱ्यांवरील करांचे प्रमाण कमी होते. शासनाकडून दुष्काळात मदत, कर्जे, अवजारे आणि बियाणांचा पुरवठा केला जात असे. अतिवृष्टी किंवा अवर्षण झाल्यास शेतसाऱ्यात सूट दिली जाई. भात हे प्रमुख पीक होते, त्यासोबतच गहू, कापूस, ऊस, तीळ, डाळी, मोहरी, फळे आणि भाजीपाला ही पिकेही घेतली जात होती. दुष्काळाचा सामना करण्यासाठी धान्यकोठारे भरून ठेवली जात होती.

२. पशुपालन:

शेतीबरोबरच पशुपालन हा एक महत्त्वाचा जोडधंदा म्हणून मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित होता. शेतीच्या कामांसाठी बैलांचा वापर केला जाई, तर दूध, अंडी आणि मांसासाठी गाय, शेळी, म्हशी आणि कोंबड्या पाळल्या जात होत्या. 'गोधन' (गाई) हे मुख्य पशुधन होते. जातिवंत गुरांची पैदास केली जात होती आणि राजांकडेही स्वतःचे पशुधन होते. पशुधनाची देखरेख करण्यासाठी गोपालक, पिंडारक, दोहक, मंथक असे अधिकारी होते. शेतीला जोडूनच गुरांसाठी कुरणे आणि सरकारी जंगले होती, जिथून पशुधनाला चारा मिळत असे.

३. उद्योगधंदे:

मौर्यकाळात शेतीला पूरक असे अनेक उद्योगधंदे भरभराटीस आले होते. धातूउद्योग आणि खाणकाम हे सरकार नियंत्रित होते. युद्धसाहित्य, शेतीची अवजारे, गाड्या आणि जहाजबांधणी हे प्रमुख उद्योग होते. विणकरांचा व्यवसाय तेजीत होता, जिथे सुती, रेशमी, लोकरी आणि मलमलचे कापड तयार केले जाई. या कापडांवर सुंदर कलाकुसर केली जात असे. कौटिल्याच्या मते, मीठ, साखर आणि नाणी पाडणे हे सरकारी नियंत्रण असलेले उद्योग होते. याशिवाय, सुतार, सोनार, लोहार, कुंभार, चांभार, शिंपी, न्हावी, परीट, पाथरवट यांसारखे अनेक व्यावसायिक ग्रामीण आणि शहरी भागांत कार्यरत होते. मेगॅस्थेनीसने काशी, मथुरा आणि बंगाल येथील कापडांची विशेष प्रशंसा केली आहे.

४. व्यापार:

मौर्यकाळात भारताने व्यापारात मोठी प्रगती केली. व्यापार भू-मार्गाने आणि जल-मार्गाने चालत होता. देशांतर्गत तसेच श्रीलंका, म्यानमार, जावा, सुमात्रा, मध्य आशिया, ग्रीस, इजिप्त आणि पर्शिया यांसारख्या देशांशी आंतरराष्ट्रीय व्यापार होत असे. सोपारा, कोचीन, ताम्रलिप्ती ही काही प्रमुख बंदरे होती. देशातील पाटलीपुत्र, काशी, उज्जैन, तक्षशिला, मथुरा, पैठण ही महत्त्वाची शहरे व्यापारी मार्गांनी जोडलेली होती. सुती, रेशमी, लोकरीचे कापड, मसाले, औषधी पदार्थ, हस्तकलाकृती, तेल आणि सुगंधी द्रव्ये यांचा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर होत होता. मौर्य शासनाने शांतता आणि सुरक्षा प्रदान केल्यामुळे लोकांना आर्थिक प्रगती साधता आली.

५. बाजारपेठा व नागरीकरण:

शहरे आणि नगरे ही आर्थिक घडामोडींची प्रमुख केंद्रे होती. द्वितीय नागरीकरणामुळे गंगा नदीच्या खोऱ्यात व्यापारी शहरांची निर्मिती झाली. मौर्यकाळात पाटलीपुत्र, उज्जैन, पैठण आणि तक्षशिला ही केवळ आर्थिकच नव्हे तर सांस्कृतिक आणि प्रशासकीय केंद्रेही होती. ही शहरे सुनियोजित रस्ते, धान्य भांडार आणि सार्वजनिक इमारतींनी युक्त होती. व्यापारी मार्गांनी केवळ वस्तूंचीच नव्हे, तर कल्पना, तंत्रज्ञान आणि सांस्कृतिक पद्धतींचीही देवाणघेवाण झाली. यामुळे व्यावसायिक केंद्रांचा विकास झाला आणि अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत झाली.

६. धातुकाम व खाणकाम:

भारतीय धातुकाम आणि खाणकाम अतिशय प्रगत होते. तांबे, कथील आणि लोह या धातूंचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जात असे. ब्राँझचा वापर घरगुती वस्तू, शस्त्रे आणि शेतीची अवजारे बनवण्यासाठी केला जाई. माळवा प्रदेशातून लोखंडाचा पुरवठा होत होता. अशोकाच्या स्तंभांमध्ये तांब्याचा वापर झाल्याचे दिसून येते. सोने, चांदी, हिरे, मोती आणि मौल्यवान दगडांचा वापर अलंकार आणि भांडी बनवण्यासाठी होत असे. व्यापार आणि उद्योगांवर सरकारचे पूर्ण नियंत्रण होते. प्रत्येक उद्योजक आणि व्यापाऱ्याला सरकारी परवाना दिला जाई.

वजने आणि मापे सरकारी शिक्क्याची असत. मालाला सुरक्षा विमा दिला जात असे आणि फसवणुकीसाठी कठोर शिक्षा होत्या.

७. जहाज बांधणी उद्योग:

भारतीय लोकांना प्राचीन काळापासून जहाज बांधणीचे ज्ञान होते. मौर्यकाळात हा उद्योग सरकार नियंत्रित होता. मोठी आणि सुविधापूर्ण जहाजे बांधली जात, ज्यांच्या मदतीने सागरी व्यापार चालत असे. या जहाजांवरून मसाल्याचे पदार्थ, कापड, मौल्यवान लाकूड आणि इतर वस्तूंची आयात-निर्यात होत असे.

८. लाकूड व दगडी वस्तू:

उत्तम प्रतीचे लाकूड, जसे की चंदन, साग आणि शिसम, भारतातून निर्यात होत असे. दगडाचा वापर कलात्मक वस्तू आणि स्थापत्य निर्मितीसाठी केला जात असे. अशोकाचे स्तंभ, स्तूप आणि गुंफाशिल्पे हे या कलेचे उत्कृष्ट नमुने आहेत. या कलाकृतींमधील सुबकता आणि त्यांच्या भिंतींची आरशासारखी चमक आजही त्यांच्या स्थापत्य कौशल्याची साक्ष देतात.

९. व्यापारी मार्ग:

'अर्थशास्त्रात' व्यापारी मार्गांचे विस्तृत वर्णन आढळते. मौर्य शासकांनी राजरस्ते आणि व्यापारी शहरे विकसित करण्यावर विशेष लक्ष दिले. सागरी केंद्रांपासून हिमालयापर्यंत रस्ते तयार केले होते. दक्षिणेकडील अनेक वस्तूंचा व्यापार उत्तरेकडे होत असे. पाटलीपुत्र ते तक्षशिला असा एक मोठा आणि रुंद राजपथ (महामार्ग) तयार करण्यात आला होता. मेगॅस्थेनीसच्या मते, भारत आणि ग्रीस यांच्यात तीन मुख्य व्यापारी मार्गांवरून व्यापार चालत होता:

अ. तक्षशिला ते काबूल मार्ग:

हा मार्ग बॅक्ट्रियातून दक्षिण कॅस्पियन समुद्राजवळून काळ्या समुद्रापर्यंत पोहोचत असे. हा कमी महत्त्वाचा मार्ग मानला जात होता.

ब. कंदहार ते सिरिया मार्ग:

हा मार्ग कंदहार, हेरात आणि इराणच्या आखातातून सुसा आणि सिरियापर्यंत जात होता.

क. सागरी मार्ग:

हा भारतीय पश्चिम किनारपट्टीवरून अरेबियन बंदरांपर्यंत जात असे.

ड. रेशीम मार्ग (Silk Route):

मौर्यकाळात भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार मध्य आशिया, चीन, युरोप आणि भूमध्य सागरी प्रदेशाशी मोठ्या प्रमाणात होत होता. हा मार्ग 'रेशीम मार्ग' म्हणून प्रसिद्ध होता. हा व्यापार मार्गांचे एक विस्तृत जाळे होते, जे

चीनला भूमध्य प्रदेशाशी जोडत होते. भारतीय व्यापाऱ्यांनी या मार्गावर महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी रोमन साम्राज्याच्या बाजारपेठेत मसाले, कापड, रत्ने आणि मौल्यवान धातूंची निर्यात केली. त्या बदल्यात भारत रेशीम, हस्तिदंत, काचेच्या वस्तू आणि इतर विलासी वस्तू आयात करत असे. या मार्गामुळे केवळ व्यावसायिकच नव्हे, तर बौद्ध आणि हिंदू धर्मासारख्या धार्मिक कल्पनांचाही प्रसार झाला.

ई. सागरी व्यापारी मार्ग:

भारताच्या लांब किनारपट्टीमुळे सागरी व्यापारी मार्ग मोठ्या प्रमाणात विकसित झाले. हिंद महासागर एक सागरी महामार्ग म्हणून कार्य करत होता, जो भारतीय उपखंडातील बंदरांना पूर्व आफ्रिका, अरेबिया, आग्नेय आशिया आणि त्यापुढील बंदरांशी जोडत होता. पश्चिम किनाऱ्यावर लोथल, धोलावीरा आणि भरुच ही बंदरे, तर पूर्व किनाऱ्यावर ताम्रलिप्ती (आधुनिक तामलुक) आणि कावेरीपट्टिनम (पुहार) ही सागरी व्यापाराची महत्त्वाची केंद्रे होती. "मान्सून सागरी व्यापार" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मोसमी वाऱ्यांचा वापर करून भारतीय खलाशी या मार्गांवर प्रवास करत असत.

ऊ. ग्रँड ट्रंक रोड:

याला उत्तरपथ किंवा सडक-ए-आझम असेही म्हणतात. हा भारतीय उपखंडातील सर्वात जुन्या आणि लांब रस्त्यांपैकी एक होता. याचे बांधकाम मौर्यकाळात सुरू झाले आणि नंतरच्या राज्यकर्त्यांनी त्याचा विस्तार केला. हा रस्ता सध्याच्या अफगाणिस्तानमधील वायव्य सीमेपासून पूर्वेकडील बांगलादेशपर्यंत पसरला होता. यामुळे तक्षशिला, पाटलीपुत्र आणि वाराणसी यांसारखी प्रमुख शहरे जोडली गेली, ज्यामुळे वस्तू, सैन्य आणि प्रवाशांची वाहतूक सुलभ झाली.

त. मसाला मार्ग:

भारताच्या समृद्ध मसाला उत्पादनामुळे हा देश प्राचीन मसाला मार्गाचा एक महत्त्वाचा भाग बनला. मिरपूड, दालचिनी, वेलदोडा आणि आले यांसारख्या मसाल्यांना त्यांच्या पाककला आणि औषधी गुणधर्मासाठी मोठी मागणी होती. भारतीय व्यापाऱ्यांनी मध्य पूर्व, युरोप आणि पूर्व आशियातील संस्कृतींसोबत मसाल्यांचा व्यापार केला. कालिकत (कोझिकोड), कोची आणि गोवा ही बंदरे मसाल्यांच्या व्यापाराची प्रमुख केंद्रे म्हणून उदयास आली.

म. ट्रान्स-हिमालयन व्यापार मार्ग:

हिमालयाच्या खडकाळ प्रदेशामुळे अनेक आव्हाने असली तरी, ट्रान्स-हिमालयन व्यापारी मार्गामुळे भारतीय उपखंड आणि मध्य आशिया यांच्यातील व्यापार सुलभ झाला. खैबर खिंड, काराकोरम खिंड आणि नाथूला खिंड यांसारख्या पर्वतीय मार्गातून कारवाँ जात असत. या मार्गांनी मसाले, कापड, घोडे आणि मौल्यवान दगडांची देवाणघेवाण सुलभ केली.

१०.करप्रणाली:

मौर्यकाळात एक उत्कृष्ट करप्रणाली होती. राज्याच्या महसुलाचे मुख्य स्रोत जमीन महसूल, टोल, सीमा शुल्क आणि कारागीर व व्यापाऱ्यांवरील कर होते. 'भाग' आणि 'बली' या नावाने ओळखला जाणारा जमीन महसूल जमिनीच्या उत्पन्नावर आधारित होता. इतर करांमध्ये 'सुलका' (विक्रीकर), 'प्राणया' (व्यावसायिक कर) आणि 'कारा' (कारागिरांवरील कर) यांचा समावेश होता.

११.मौर्यकालीन भारतीय चलन प्रणाली:

मौर्यकाळात चलन व्यवस्था विविध प्रकारची होती.

अ. वस्तुविनिमय प्रणाली:

विशेषतः ग्रामीण भागात आणि जिथे चलन सहज उपलब्ध नव्हते तिथे ही पद्धत मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित होती. चलनाच्या सुरुवातीच्या काळात कवड्यांचाही वापर केला जात होता.

ब. नाणी:

मौर्य राजांनी प्रमाणित केलेली नाणी प्रचलित होती. या नाण्यांवर हत्ती, मोर, सिंह आणि वृक्ष यांसारखी चिन्हे कोरलेली असत. सोन्याची नाणी सुवर्णरूप, तांब्याची ताम्ररूप आणि चांदीची नाणी कार्षापण म्हणून ओळखली जात. गोरखपूर येथे काही मौर्यकालीन चांदीची नाणी सापडली आहेत. त्यांच्यावर सरकारी शिक्का होता. काही नाण्यांवर ग्रीक आणि रोमन संस्कृतीचाही प्रभाव दिसून येतो.

१२.वजन व मापे:

नाण्यांप्रमाणेच, वजन आणि मापे यांनी व्यापार-वाणिज्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. मौर्यकाळात वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये वजन आणि मोजमापाच्या विविध पद्धती प्रचलित होत्या. समाजाच्या व्यवहारांमध्ये सुसंगतता आणि निष्पक्षता आणण्यासाठी मोजमापाची प्रमाणित एकके विकसित करण्यात आली. ही एकके स्थानिक साहित्य आणि व्यावहारिक बाबींवर आधारित होती. व्यापार, शेती आणि बांधकामासारख्या विविध क्षेत्रांत त्यांचा उपयोग केला जात असे. धान्य, द्रव आणि इतर वस्तूंचे मोजमाप करण्यासाठी विशिष्ट एककांचा वापर केला जात असे.

अ. लांबीचे एकक:

- अंगुला: बोटाची रुंदी हे लांबीचे मूलभूत एकक होते.
- हस्त: कोपरापासून मधल्या बोटाच्या टोकापर्यंतचे अंतर. हे अंदाजे १८ अंगुलांच्या बरोबरीचे होते.
- दंड: लांबीचे मोठे एकक, जे साधारणपणे लांब काठीच्या समतुल्य होते.

ब. वजनाचे एकक:

- माशा: वजनाचे मूलभूत एकक, लहान प्रमाणात मोजण्यासाठी वापरले जाई. ते अंदाजे १ ग्रॅमच्या बरोबरीचे होते.
- रत्ती: हे वजनाचे आणखी एक एकक, रत्ने आणि मौल्यवान धातू मोजण्यासाठी वापरले जाई. ते ८ माशांच्या बरोबरीचे होते.
- तोल: वजनाचा मोठा एकक, मौल्यवान धातू मोजण्यासाठी वापरला जाई. तो १२ माशांच्या किंवा अंदाजे ११.६७ ग्रॅमच्या समतुल्य होता.
- अधका: द्रव मोजण्यासाठी वापरले जाणारे एकक.
- कडली: धान्य मोजण्याचे एकक, अंदाजे ३.०७२ लिटरच्या समतुल्य होते.

एकंदरीत, मौर्य काळात वजन आणि मोजमापांनी आर्थिक व्यवहार सुलभ करण्यात आणि व्यवहारात निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली होती.

१३.व्यापारी श्रेणी:

व्यापारी श्रेणी म्हणजे व्यापारी आणि कारागिरांनी आपल्या व्यापाराचे नियमन करण्यासाठी आणि आपल्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी स्थापन केलेल्या संस्था होय. प्राचीन भारतात सोनार, विणकर अशा विविध व्यवसायांचे नियंत्रण व नियमन करण्यासाठी अशा श्रेणींची निर्मिती झाली होती. या श्रेणींनी वस्तूंची गुणवत्ता, किंमती आणि व्यवसाय पद्धतींसाठी मानके (standards) निश्चित केली. व्यापारी श्रेणी फक्त व्यापारापुरत्या मर्यादित नव्हत्या; त्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक कार्येही करत असत. त्या उत्सव, धार्मिक समारंभ आणि धर्मादाय उपक्रमांचे आयोजन करत, ज्यामुळे सदस्यांमध्ये एकोप्याची भावना वाढीस लागत होती.

१४.वाहतुकीची साधने:

मौर्यकाळात व्यापार-वाणिज्य सुलभ करण्यासाठी वाहतुकीच्या विविध साधनांचा वापर केला जात असे.

- जलमार्ग:

  गंगा, यमुना, सिंधू आणि इतर नद्या मालवाहतुकीसाठी नैसर्गिक जलमार्ग म्हणून काम करत होत्या. या नद्यांच्या काठावर वाहतूक आणि व्यापार या दोन्हीसाठी बोटींचा वापर केला जाई.

- पशुवाहतूक:

  बैल, घोडे, हत्ती आणि उंट यांसारख्या पाळीव प्राण्यांचा उपयोग जमिनीवरील वाहतुकीसाठी केला जात असे. लांब पल्ल्याच्या प्रवासासाठी बैलगाड्या, घोडेस्वार, रथ आणि हत्तींचे काफिले ही साधने प्रचलित होती.

- पायी प्रवास:

कमी अंतरासाठी, विशेषतः सामान्य लोकांसाठी चालणे हे वाहतुकीचे सर्वात सामान्य साधन होते.

- रथ: विशेषतः

शहरी भागांत आणि औपचारिक कारणांसाठी रथ आणि गाड्यांचा वापर केला जाई. मौर्यकाळात युद्धांमध्येही रथांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होत असे.

मौर्यकाळात प्रमुख शहरे, व्यापारी केंद्रे आणि तीर्थक्षेत्रे यांना जोडणाऱ्या रस्त्यांचे विस्तृत जाळे होते. या रस्त्यांची देखभाल स्थानिक शासक करत होते. श्रीमंत लोक कमी अंतराच्या प्रवासासाठी पालख्या आणि मेण्यांचा वापर करत असत. या विविध वाहतूक साधनांमुळे व्यापार, दळणवळण आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढली.

ऐतिहासिक मूल्यमापन:

मौर्यकाळातील अर्थव्यवस्था ही खऱ्या अर्थाने विविधांगी होती. तक्षशिला, मथुरा, उज्जैन, पाटलीपुत्र, वाराणसी आणि भरुच यांसारखी अनेक व्यापारी शहरे, तसेच विविध व्यापारी मार्ग आणि वाहतुकीची साधने यामुळे व्यापार, वाणिज्य आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण सुकर होऊन आर्थिक विकासाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली. ही आर्थिक आणि व्यावसायिक प्रगती मौर्य साम्राज्याच्या समृद्धीचा आणि स्थिरतेचा एक महत्त्वाचा आधार होती. थोडक्यात, मौर्यकालीन अर्थव्यवस्था ही कृषी, उद्योग, व्यापार आणि प्रशासकीय नियंत्रणाचा एक मजबूत असा मिलाफ असल्याचे दिसून येते. मौर्यांच्या आर्थिक धोरणांमुळेच एका विशाल साम्राज्याची उभारणी करणे आणि त्याचे दीर्घकाळ यशस्वीपणे व्यवस्थापन करणे शक्य झाले.

प्रकरण- ९: मौर्य साम्राज्याच्या ऱ्हासाची कारणे

प्रस्तावना:

मौर्य साम्राज्य, भारतीय इतिहासातील एक गौरवशाली अध्याय आहे. चंद्रगुप्त मौर्य आणि सम्राट अशोक यांसारख्या महान सम्राटांनी या साम्राज्याला उत्तुंग शिखरावर पोहोचवले. मात्र, अशोकाच्या मृत्यूनंतर अवघ्या पन्नास वर्षांतच या विशाल साम्राज्याचा ऱ्हास झाला. या ऱ्हासाची अनेक गुंतागुंतीची कारणे होती, ज्याचा अभ्यास अनेक इतिहासकारांनी केला आहे. ही कारणे केवळ एका विशिष्ट घटनेपुरती मर्यादित नसून, राजकीय, प्रशासकीय आणि सामाजिक कमकुवतपणाचा एकत्रित परिणाम होती.

१. अशोकाचे धार्मिक धोरण आणि ब्राह्मणांचा असंतोष:

मौर्य साम्राज्याच्या ऱ्हासामागे अशोकाचे धार्मिक धोरण हे एक महत्त्वाचे कारण मानले जाते. इतिहासकार हरीप्रसाद शास्त्री यांच्या मते, अशोकाने ब्राह्मण धर्मातील यज्ञ, धार्मिक समारंभ आणि विधींकडे दुर्लक्ष केले. यामुळे ब्राह्मणवर्गात असंतोष निर्माण झाला आणि त्यांनी मौर्य सत्तेविरुद्ध बंड केले. ब्राह्मणांनी क्षुल्लक मानलेल्या शूद्र वर्णाच्या मौर्यांची सत्ता उलथवून टाकली, असे त्यांचे मत आहे. या मताला पुष्टी देण्यासाठी ते सेनापती पुष्यमित्र शुंगाने केलेली शेवटच्या मौर्य राजा बृहद्रथाची हत्या, ही घटना दर्शवतात.

मात्र, हे मत सर्वच इतिहासकारांना मान्य नाही. डॉ. राधाकुमुद मुखर्जी आणि डॉ. राय चौधरी यांच्या मते, अशोकने ब्राह्मणवर्गाला कोणतीही सापत्न वागणूक दिली नव्हती. अशोकाच्या काळात अनेक ब्राह्मण उच्च पदांवर, मंत्री आणि पदाधिकारी म्हणून कार्यरत होते. ब्राह्मणांना धार्मिक स्वातंत्र्य होते. उलट, पुष्यमित्र शुंगला याच मौर्य राजांनी सेनापती म्हणून नियुक्त केले होते. त्यामुळे पुष्यमित्राने केलेली हत्या ही 'ब्राह्मणी क्रांती' नसून, एक 'सैनिकी विद्रोह' होता. डॉ. राखलदास बॅनर्जी यांच्या मते, अशोकाच्या शांततावादी धोरणामुळे सैन्याची क्षात्रवृत्ती आणि युद्ध करण्याची वृत्ती कमी झाली. त्यामुळे सैन्य कमकुवत बनले, ज्यामुळे साम्राज्याची संरक्षण व्यवस्था दुर्बळ झाली आणि त्याचाच फायदा घेऊन पुष्यमित्राने सत्ता काबीज केली.

२. विकेंद्रित शासन व्यवस्था आणि दुर्बळ वारस:

मौर्य साम्राज्याची प्रचंडता पाहता, त्याची शासन व्यवस्था विकेंद्रित असणे अपरिहार्य होते. सम्राट चंद्रगुप्त आणि अशोक यांच्यासारख्या कर्तृत्ववान राजांच्या काळात ही व्यवस्था प्रभावी ठरली. मात्र, डॉ. जदुनाथ सरकार यांच्या मते, भारतीय राजवंशात सलग ५ समर्थ राजे क्वचितच निर्माण झाले. अशोकाच्या मृत्यूनंतर आलेल्या राजांनी या विशाल साम्राज्याचे नियंत्रण करण्याची क्षमता दाखवली नाही. ते दुर्बळ, निष्क्रिय आणि अयोग्य होते. यामुळे केंद्रसत्ता कमकुवत झाली.

३. प्रादेशिक स्वातंत्र्याची लाट:

दुर्बळ राजांच्या काळात प्रांतांना दिलेली स्वायत्तता धोक्याची ठरली. गांधार, कंबोज, युनान, तसेच चोल, पांड्य, केरळपुत्र यांसारख्या जमातींनी स्वतःला स्वतंत्र घोषित केले. अशोकाच्या मृत्यूनंतर त्याचा पुत्र जालोक याने

काश्मीरमध्ये, तर वीरसेनाने गांधार आणि सिंध प्रांतात स्वतंत्र राज्ये स्थापन केली. कलिंग आणि विदर्भही स्वतंत्र झाले. या विभाजनामुळे साम्राज्याची एकसंधता नष्ट झाली.

४. अधिकारी वर्गाचा जुलूम आणि भ्रष्टाचार:

मौर्य प्रशासनातील अधिकारी वर्ग, विशेषतः प्रांताधिकारी, त्यांच्या जुलूम आणि अत्याचारांसाठी कुप्रसिद्ध होते. बिंदूसार आणि अशोकाच्या काळातही गांधार आणि तक्षशिलेच्या जनतेने याच कारणामुळे बंड केले होते. अशोकाने हे बंड दडपून काढले असले, तरी त्याच्या मृत्यूनंतर अधिकारी वर्गाची अरेरावी आणि छळवणूक वाढली. कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रा'तही अधिकाऱ्यांच्या भ्रष्टाचाराचा उल्लेख आहे. जनतेला या जुलमी कारभाराचा कंटाळा आला होता आणि शेवटी त्यांनी मौर्य सत्तेचे जोखड झुगारून दिले.

५. अंतर्गत गटबाजी आणि सामंतशाही:

मौर्य काळात अनेक सामंत, सरदार आणि उमराव राजधानीत राहत होते. दुर्बळ राजांच्या काळात या सामंतांनी सत्ता मिळवण्यासाठी कटकारस्थाने सुरू केली. त्यांच्यात तीव्र स्पर्धा, मत्सर आणि द्वेष निर्माण झाला. सम्राट बृहद्रथाच्या काळात महाअमात्य (पंतप्रधान) आणि सेनापती यांचे दोन प्रतिस्पर्धी गट कार्यरत होते. या गटबाजीमुळे राजसत्तेची प्रतिष्ठा कमी झाली आणि अंतर्गत संघर्ष वाढला.

६. प्रचंड करांचा बोजा आणि खजिन्याची उधळपट्टी:

कौटिल्याच्या मते, राज्याचा खजिना नेहमी भरलेला असावा. यासाठी मौर्य शासकांनी प्रजेवर अनेक प्रकारचे कर लावले. पतंजलीच्या मते, मौर्यांची करप्रणाली अत्यंत सदोष होती. अतिरिक्त करांमुळे जनता आर्थिकदृष्ट्या पिचली होती. अधिकारी वर्गाची करवसुलीची पद्धत जाचक आणि भ्रष्टाचारी होती, ज्यामुळे जनतेचा छळ होत होता.

एकिकडे जनतेकडून बळजबरीने कर वसूल केला जात होता, तर दुसरीकडे हा पैसा जनतेच्या कल्याणाऐवजी धार्मिक कामांवर अधिक खर्च केला जात होता. अशोकाने बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी आणि अनेक स्मारकांच्या निर्मितीसाठी प्रचंड पैसा खर्च केला. त्यामुळे राज्याचा खजिना रिकामा झाला. अनेक प्रांत स्वतंत्र झाल्यामुळे उत्पन्नाचे स्रोत कमी झाले आणि साम्राज्याची आर्थिक परिस्थिती बिकट झाली.

७. दळणवळण व्यवस्थेतील त्रुटी आणि परकीय आक्रमण:

विशाल मौर्य साम्राज्यासाठी मजबूत दळणवळण व्यवस्था आवश्यक होती. पण दुर्बळ वारसांच्या काळात या व्यवस्थेची नीट देखभाल झाली नाही. त्यामुळे दूरच्या प्रांतांमधील बंडखोरी मोडून काढण्यासाठी किंवा सैन्याची मदत पोहोचवण्यासाठी विलंब होऊ लागला. याच वेळी, साम्राज्याच्या उत्तर सीमेवरील संरक्षण व्यवस्था कमकुवत झाल्याचा फायदा परकीय आक्रमकांनी घेतला. मौर्य सत्तेच्या उतरत्या काळात बॅक्ट्रियन ग्रीक राजा अँटिओकस पहिला याने वायव्य भारतावर आक्रमण करून तो प्रदेश जिंकला. या आक्रमणाने मौर्य सत्तेला मोठा धक्का बसला.

८. ऐतिहासिक निष्कर्ष:

थोडक्यात, मौर्य साम्राज्याचा ऱ्हास कोणत्याही एका कारणामुळे झाला नाही. तो अनेक कारणांचा एकत्रित परिणाम होता. सम्राट अशोकाच्या शांततावादी धोरणामुळे सैनिकी शक्ती दुर्बळ झाली, तर त्याच्या दुर्बळ वारसांनी साम्राज्याची घडी विस्कटून टाकली. अधिकारी वर्गाचा भ्रष्टाचार, करांचा बोजा आणि अंतर्गत गटबाजीने जनतेला त्रस्त केले. या सर्व कारणांमुळे साम्राज्याचा पाया कमकुवत झाला आणि शेवटी पुष्यमित्र शुंगाने केलेल्या उठावामुळे त्याचा अंत झाला. मौर्य साम्राज्याच्या पतनामुळे भारताची राजकीय एकसंधता संपुष्टात आली आणि देशात अनेक छोटी राज्ये उदयास आली.

प्रकरण- १०:मौर्यकालीन ऐतिहासिकतेचे पुनर्लेखन व समालोचन

मौर्य साम्राज्य हे प्राचीन भारताच्या इतिहासातील एक असाधारण पर्व आहे, जे केवळ राजकीय घडामोडींपुरते मर्यादित नसून, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्रांतीचे प्रतीक म्हणून ओळखले जाते. चंद्रगुप्त मौर्य यांनी स्थापन केलेले हे साम्राज्य, मगधच्या नंद घराण्याला आणि ग्रीक सत्तेला पराभूत करून, अफगाणिस्तानपासून दक्षिणेतील कावेरी नदीपर्यंत आणि पूर्वेकडे बंगालपर्यंत पसरले. एवढ्या विशाल भूभागावर यशस्वी राज्य करण्यासाठी, चंद्रगुप्ताने एक अभूतपूर्व आणि सुसंघटित प्रशासन व्यवस्था उभी केली. ही व्यवस्था केवळ त्या काळासाठीच नव्हे, तर त्यानंतरच्या अनेक राजवटींसाठी एक आदर्श बनली.

मौर्य साम्राज्याच्या या यशाचे श्रेय निःसंशयपणे चाणक्य उर्फ कौटिल्य यांना जाते. त्यांच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथातील राजनीती, अर्थनीती आणि समाजनीती आजही अभ्यासकांना अचंबित करतात. चाणक्यांनी सांगितलेल्या सप्तांग सिद्धांताचे (राजा, अमात्य, जनपद, दुर्ग, कोश, दंड, मित्र) कठोर पालन करून मौर्य सम्राटांनी आपले साम्राज्य केवळ विस्तारलेच नाही, तर ते स्थिरही ठेवले. चाणक्याचे धोरण हे व्यावहारिक होते, ज्यात राज्याच्या हिताला सर्वोच्च प्राधान्य दिले गेले.

सम्राट अशोक आणि लोककल्याणाची क्रांती:

मौर्य साम्राज्याच्या इतिहासात सम्राट अशोकाचे स्थान सर्वव्यापी आहे. कलिंगच्या युद्धानंतर त्यांच्या जीवनात झालेले परिवर्तन केवळ त्यांच्या वैयक्तिक आयुष्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर त्याचा परिणाम संपूर्ण भारतवर्षावर झाला. रणांगणावर झालेली भीषण हिंसा आणि रक्तपात पाहून अशोकाचे हृदयपरिवर्तन झाले. त्यांनी 'दिग्विजय' (लष्करी विजय) सोडून 'धम्मविजय' (नैतिक आणि आध्यात्मिक विजय) स्वीकारला. त्यांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला आणि त्याचा प्रसार भारतभर तसेच भारताबाहेर श्रीलंका, म्यानमार, मध्य आशिया यांसारख्या प्रदेशांमध्ये केला.

अशोकाच्या धम्म धोरणाने समाजात शांतता, अहिंसा, सहिष्णुता आणि नैतिक मूल्यांची स्थापना केली. त्यांनी केवळ उपदेशच दिले नाहीत, तर जनतेच्या कल्याणासाठी अनेक ठोस कामे केली. रस्त्यांच्या कडेला झाडे लावली, विहिरी खोदल्या, धर्मशाळा बांधल्या आणि प्राण्यांसाठी रुग्णालये उभी केली. त्यांचे शिलालेख आणि स्तंभालेख आजही त्यांच्या लोककल्याणाच्या कार्याची आणि शांततेच्या संदेशाची साक्ष देतात. अशोकाने मानवी जीवनाच्या प्रत्येक पैलूमध्ये क्रांती घडवून आणली आणि त्यांना अखिल मानवजातीच्या इतिहासात एक अमर स्थान मिळवून दिले.

साम्राज्याचा ऱ्हास आणि विभाजन:

सम्राट अशोकाच्या मृत्यूनंतर मौर्य साम्राज्याचा ऱ्हासाला सुरुवात झाली. त्यांच्या विशाल व्यक्तिमत्त्वामुळे आणि प्रशासकीय कौशल्यामुळे एकसंध राहिलेले साम्राज्य त्यांच्या वारसांच्या कमकुवत नेतृत्वाखाली टिकू शकले नाही. अशोकानंतरच्या वारसांबद्दल फारशी माहिती मिळत नाही, परंतु काही प्रमुख घटनांवरून ऱ्हासाची कारणे स्पष्ट होतात.

विभाजन आणि कमकुवत नेतृत्व:

अशोकाचा पुत्र जालोक याने काश्मीरमध्ये स्वतंत्रपणे राज्य स्थापन केले. दुसरीकडे, जन्मजात अंध असलेला कुणाल जरी पाटलीपुत्राच्या गादीवर असला तरी, खरी सत्ता त्याचा पुत्र संप्रति याच्या हाती होती. संप्रतीने जैन धर्म स्वीकारून आपली राजधानी उज्जैनला हलवली. यामुळे मौर्य साम्राज्याचे भौगोलिक आणि राजकीय विभाजन झाले. प्रशासकीय कमकुवतपणा आणि केंद्र सरकारवरील पकड ढिली झाल्यामुळे अनेक प्रांतांनी स्वतंत्र होण्याची संधी साधली.

आर्थिक आणि लष्करी समस्या:

अशोकाच्या धम्म धोरणामुळे सैनिकी शक्तीकडे दुर्लक्ष झाले, असे काही इतिहासकारांचे मत आहे. त्यामुळे सैन्याची ताकद कमी झाली आणि बाह्य आक्रमणांचा धोका वाढला. त्याचबरोबर, आर्थिक समस्यांनीही साम्राज्याची स्थिती नाजूक बनवली.

अंतिम अंत:

मौर्य वंशातील शेवटचा राजा बृहद्रथ याच्यावर नियंत्रण ठेवणे कठीण झाले होते. याचा फायदा घेऊन त्याचाच सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने त्याची हत्या केली आणि मगधवर शुंग घराण्याची स्थापना केली. या घटनेमुळे सुमारे १५० वर्षांच्या गौरवशाली मौर्य साम्राज्याचा अंत झाला.

मौर्य काळाचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण साधने उपलब्ध आहेत. कौटिल्याचे 'अर्थशास्त्र', मेगॅस्थेनीसचे 'इंडिका', तसेच ग्रीक इतिहासकारांचे ग्रंथ हे त्या काळातील राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक जीवनावर प्रकाश टाकतात. याशिवाय हिंदू, जैन आणि बौद्ध साहित्यातूनही तत्कालीन समाजाची माहिती मिळते. सम्राट अशोकाचे शिलालेख आणि स्तंभालेख हे तर प्रत्यक्ष पुरावे आहेत, जे त्यांच्या धोरणांची आणि विचारांची माहिती देतात.

मात्र, या साधनांची उपलब्धता असूनही काही अडचणी आणि उणिवा भासतात. उदा. मेगॅस्थेनीसने काही गोष्टींची नोंद अतिशयोक्तीपूर्ण केली आहे, तर काही गोष्टींचा उल्लेख टाळला आहे. त्यामुळे प्रत्येक पुराव्याची उपयुक्तता पडताळून पाहणे आवश्यक आहे.

एकंदरीत, मौर्य साम्राज्य हे भारतीय इतिहासातील एक सुवर्णयुग होते. चंद्रगुप्त मौर्याने राजकीय एकसंधता आणली, तर अशोकाने मानवी मूल्यांची आणि नैतिकतेची पायाभरणी केली. या साम्राज्याने केवळ भारताचा नकाशाच बदलला नाही, तर देशाच्या सांस्कृतिक आणि बौद्धिक वारशाला एक नवी दिशा दिली. त्यांचे प्रशासन, कला, स्थापत्य आणि नैतिक धोरणे आजही अभ्यासकांना आणि सर्वसामान्यांना प्रेरणा देत आहेत, ज्यामुळे मौर्यकाळ हा इतिहासातील एक अविस्मरणीय कालखंड बनला आहे.

संदर्भ साधने:

१) Basham A.L.,The Wonder that was India, New Delhi-1981

२) K.A.Nilkantha Sastri, A History of South India, Madras Oxford University Press,-1975

३) Majumdar R.C., Ancient India, Motilal Banarasi Das Publication, Delhi- 1982

४) मंजू शुक्ला, भारत वर्ष का संपूर्ण इतिहास, रितु पब्लिकेशन,जयपूर -२०११

५) डॉ. एस. एल. नागोरी, प्राचीन भारतीय संस्कृति,पोइंटर पब्लिशर्स,जयपूर -२०१२

६) दीपक कुमार, प्राचीन भारत का संपूर्ण इतिहास, राजा पब्लिशिंग हाऊस,जयपूर-२०१०

७) राजीव कुमार गोहित, प्राचीन भारत का इतिहास, रजत प्रकाशन,नई दिल्ली-२०१०

८) हेमचंद्र रायचौधुरी, प्राचीन भारताचा राजकीय इतिहास,डायमंड पब्लिकेशन्स,पुणे -२००६

९) वी. डी. महाजन,प्राचीन भारत का इतिहास,एस. चन्द एण्ड कंपनी लि. नई दिल्ली-२००७

१०) रोमिला थापर, अशोक आणि मौर्यांचा ऱ्हास,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई -२००७

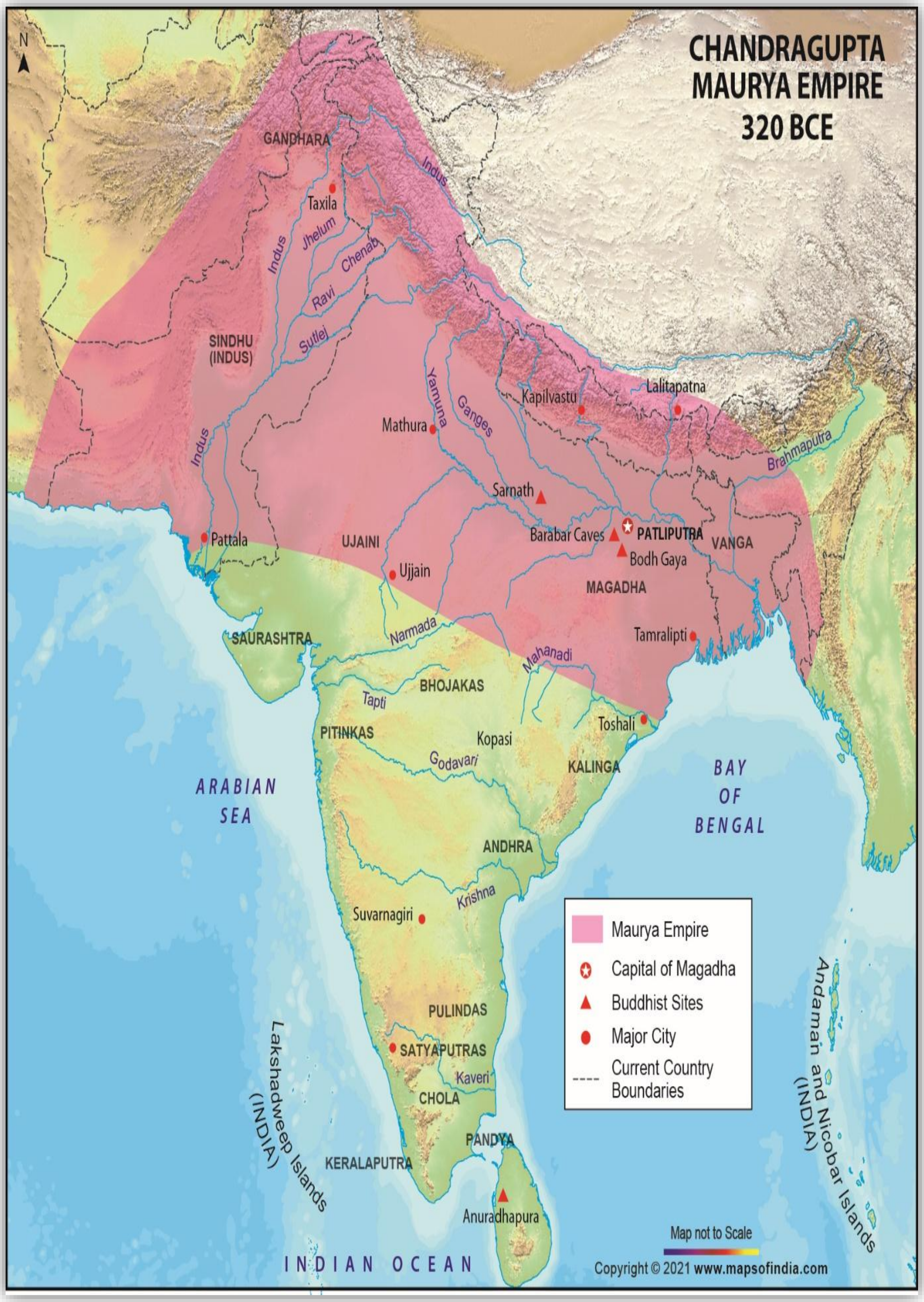

CHANDRAGUPTA
MAURYA EMPIRE
320 BCE
N
GANDHARA
Taxila
Indus
Jhelum
Chenab
Ravi
Sutlej
SINDHU
(INDUS)
Indus
Yamuna
Ganges
Kapilvastu
Lalitapatna
Mathura
Brahmaputra
Sarnath
Barabar Caves
PATLIPUTRA
Bodh Gaya
VANGA
Pattala
UJAINI
Ujjain
MAGADHA
SAURASHTRA
Narmada
Tamralipti
Mahanadi
BHOJAKAS
Tapti
Toshali
PITINKAS
Kopasi
Godavari
KALINGA
ARABIAN
SEA
BAY
OF
BENGAL
ANDHRA
Krishna
Suvarnagiri
Maurya Empire
Capital of Magadha
Buddhist Sites
Major City
Current Country
Boundaries
PULINDAS
SATYAPUTRAS
Kaveri
CHOLA
PANDYA
KERALAPUTRA
Lakshadweep Islands
(INDIA)
Andaman and Nicobar Islands
(INDIA)
Anuradhapura
Map not to Scale
INDIAN OCEAN
Copyright © 2021 www.mapsofindia.com

मौर्यकालीन इतिहासाचे पुनर्लेखन व समालोचन...

<u>लेखक</u>

डॉ.एस. आर. कट्टीमनी

[एम.ए., बी.एड., नेट, सेट, पीएच.डी. (इतिहास), बीजेएमएस., एम.बी.ए., एम. ए. (इंग्रजी), डिप्लोमा इन स्कूल मॅनेजमेंट]

सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर (अधिकारप्रदत्त स्वायत्त)

सिद्धार्थ प्रकाशन,
रुईकर कॉलनी, कोल्हापूर...

ISBN 978-933416541-8